दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ-प्रकाशन

कोंकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमि

महाभारतकाळापासून शिवपूर्वकाळापर्यंत संशोधनाधिष्ठित अनुमानांच्या आधारें कोंकणच्या इतिहासाची रेखाटलेली रूपरेषा.

१९६१

किंमत
रु.150/-

—प्रा. त्र्यं. शं. शेजवलकर

Maratha.Exe

तीनशें वर्षांच्या अव्वल मुसलमानी काळाचें खरें
स्वरूप....आज जे इतिहासज्ञ म्हणून समजले
जातात ते फक्त तंत्रज्ञ आहेत; म्हणजे
त्यांस कांहीं भाषा येतात, शिलालेख
हस्तलिखितें वाचतां येतात आणि
त्यावरून ते भांडारकरांनीं आपल्या
संस्कृत ज्ञानाचें एक उपांग
म्हणून ज्याप्रमाणें दक्षिणचा
इतिहास लिहिला त्याचा
श्रीगणेशा गिरवीत
असतात.

Maratha.Exe

प्रकाशकाचें निवेदन

प्रा. शेजवलकरांच्या लेखणींतून हा निबंध उतरलेला आहे. तो त्यांनीं शके १८८१ आश्विन व. १३ स कै. दत्तोपंत आपटे यांच्या सोळाव्या स्मृति· दिनीं वाचला. निबंधाचा विषय मराठी इतिहासाच्या सामान्य अभ्यासकास अपरिचित व कांहींसा क्लिष्टहि, परंतु मंडळांत त्या दिवशीं जमलेला श्रोतृवर्ग तो ऐकत असतां मनावरील ताण सहन करून एकचित्त असलेला आम्ही पाहिला आहे. दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळानें हा निबंध प्रकाशित करण्याचें ठरविलें व त्यास प्रा. शेजवलकरांनीं मान्यता दिली याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोंत. प्रा. शेजवलकर यांचा कै. दत्तोपंत आपटे यांच्याबद्दलचा पूज्यभाव अनन्य-साधारण आहे. सोळा वर्षांपूर्वीं इ. स. १९४५ सालीं त्यांस विनंती केली असतां त्यांनीं 'दत्तोपंत आपटे व्यक्तिदर्शन' हा चिंतनशील निबंध लिहिला तो त्या वेळीं पुण्याच्या इंटरनॅशनल बुकडेपोनें प्रसिद्ध केला. प्रा. शेजवलकरांनीं आपला पानिपतावरील प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथहि कै. आपटे यांनाच अर्पण केला आहे. प्रा. शेजवलकर हे इतिहासाचे, विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे, तळमळीचे अभ्यासक. कै. आपटे हयात असतां त्यांनीं शेजवलकरांची योग्यता ओळखली. उभयतां एकमेकांकडे आकर्षिले गेले व कांहीं काल पत्रव्यवसायांत गुंतलेले शेजवलकर पुढील काळांत इतिहासाच्या अभ्यासांत रमले. सामाजिक घटनेचें विश्लेषण व चिंतनशीलता हे त्यांच्या ऐतिहासिक व इतर लेखनाचे विशेष त्यांचें कोठलेंहि लिखाण वाचणाराच्या मनावर ठसण्यासारखे आहेत. त्यांनीं मांडलेले कित्येक सिद्धान्त विचारास धक्का देणारे व विवाद्य ठरले आहेत. पण महाराष्ट्रांतील इतिहासाभ्यासाचे अग्रणी म्हणून वंद्य असलेले राजवाडेहि या विधानास अपवाद नाहींत. ऐतिहासिक घटनांचें मूलगामी विश्लेषण करून त्याबरोबरच सूचकतेनें वर्तमानकालाविषयींहि अभ्यासकास आत्मचिंतन करावयास लावण्याची त्यांची परंपरा प्रा. शेजवलकरांनीं, चालविली याबद्दल ते महाराष्ट्रांतील तरुण अभ्यासकांच्या आदरास पात्र आहेत.

दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ,
भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणें २.
सोमवार, धनत्रयोदशी श. १८८३
ता. ५-११-१९६१

दि. वि. काळे
रा. वि. ओतुरकर

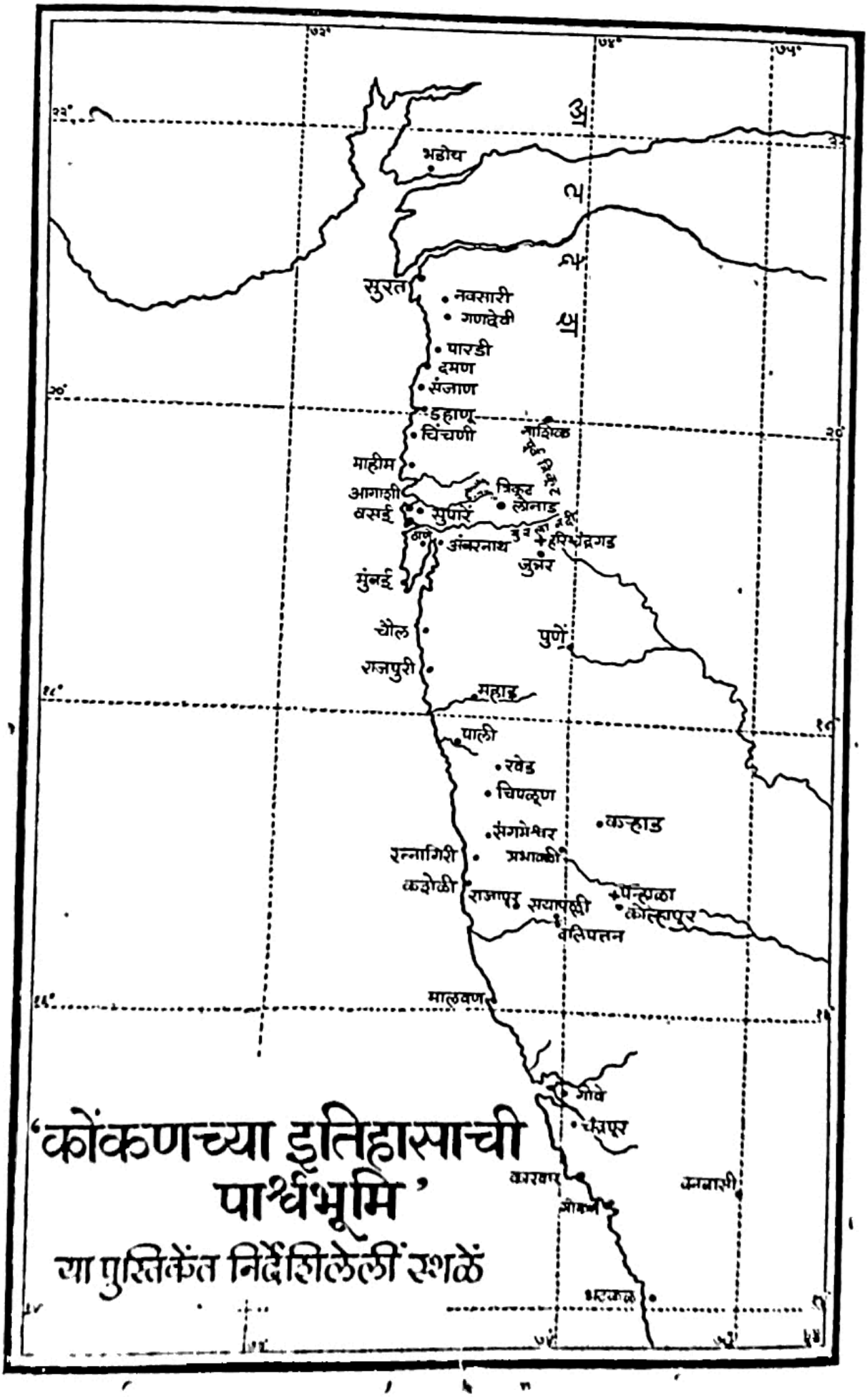

‘कोंकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमि’
या पुस्तिकेंत निर्देशिलेलीं स्थळें
भडोच
सुरत
नवसारी
गणदेवी
पारडी
दमण
संजाण
डहाणू
चिंचणी
नाशिक
माहीम
आगाशी
वसई
सुपारें
त्रिकूट
लेणाड
अंबरनाथ
हरिश्चंद्रगड
जुन्नर
मुंबई
चेऊल
राजपुरी
पुणें
महाड
पाली
खेड
चिपळूण
कऱ्हाड
संगमेश्वर
प्रभावळी
रत्नागिरी
कशेळी
राजापूर
सत्यपल्ली
पन्हाळा
कोल्हापूर
वलिपत्तन
मालवण
गोवें
चंद्रपूर
कारवार
गोकर्ण
बनवासी
भटकळ

Maratha.Exe

किंचित् प्रास्ताविक

माझे परम मित्र कै. दत्तोपंत आपटे यांच्या पुण्यतिथिनिमित्त दोन वर्षां-पूर्वी दिलेल्या या व्याख्यानाच्या प्रकाशनानें सुमारें पाव शतक माझ्या मनांत घोळत असलेल्या कोंकणविषयक संशोधनाचें फल महाराष्ट्रवाचकांसमोर येऊन माझ्या डोक्यावरील भार उतरत आहे याचें मला मोठें समाधान वाटतें. या निबंधांतील विषय हळूहळू रूप धरीत गेला. ताम्रपट वाचावयास सुरुवात केली तेव्हां असें दिसून आलें कीं त्यांतील अगदीं स्पष्ट असलेले स्थूलविषयक उल्लेख विद्वानांच्या नजरेंतून अलगज कसे सुटले ? ध्यानांत आलें कीं या विद्वानांनीं बारीक नकाशे पुढें ठेवून हे ताम्रपट वाचलेले नाहींत. कदाचित् मला उपलब्ध झालेले सूक्ष्म नकाशे त्यांच्या नजरेस पडलेच नसावेत. नकाशे, चित्रें, भूवर्णनें हा माझा आवडता छंद अगदीं बालपणापासून आहे व त्यामुळेंच मला इतरांपेक्षां इतिहासाची ओळख जास्त अचूक झाली असा माझा समज आहे. या छोटया निबंधांत विद्वानांनीं दुर्लक्ष केलेल्या अनेक स्थलांची निश्चिति पहिल्यानेंच केलेली आढळेल. त्यांतील पांच प्रमुख स्थळें त्रिकूट, वलिपट्टण, पुरी, मुरला व हरिश्चंद्रगड हीं होत. याखेरीज ताम्रपटांत आलेल्या दुसऱ्या कांहीं ग्रामनामांची सांगड मीं आजच्या नांवांशीं घालून दाखविली आहेच. हजार वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या काव्यावर टीका करतांना मल्लिनाथासारखा विख्यात टीकाकारहि ठोकळेबाजपणें कसा लिहितो व आपल्या वेळचे सामाजिक निर्बन्ध कालिदासाच्या लिखाणावर कसे लादतो हें पाहून आश्चर्य वाटतें व मानवी मनाच्या मर्यादा मनावर ठसतात. कोंकणचा समग्र इतिहासच मीं लिहावा इतका दीर्घ विचार माझा या विषयावर झालेला आहे; पण शरीर रोगांनीं पोखरल्यामुळें तसें घडणें आतां कठीण वाटतें. पुढील संशोधकांना चालना देण्याचें कार्य या निबंधानें साधल्यास तोहि मोठा लाभ झाला असें होईल.

१ नोव्हेंबर १९६१] त्र्यंबक शंकर शेजवलकर

अनुक्रमणिका

(निबंधांतील मुद्द्यांचे परिच्छेद)

पुस्तकांत निर्देश केलेल्या स्थलांचा नकाशा

१	कोंकणचा राजा झिम्मा खेळतो	५
२	महाभारताच्या आधारावरून प्रयत्न	५
३	नाशिकजवळील पंचवटी खरी नव्हे	६
४	पश्चिम किनाऱ्यावरील आर्यांच्या वसाहती नौकामार्गानें झाल्या	७
५	सबंध कोंकणपट्टीच नौकामार्गानें वसविली	७
६	परस्परांतील घडलेले संबंध	९
७	कोंकणच्या उत्तर भागावर गुजरात-माळव्याची छाया	१०
८	शकांच्या पराभवाचा वास्तविक अर्थ	११
९	भाणांतील वेगवेगळया जातींचें वर्णन	१२
१०	त्रैकूटकवंशाचे राजे	१३
११	'मुरला' नदी म्हणजे कल्याणची खाडी	१५
१२	रघूनें जयस्तंभ केलेला त्रिकूट	१६
१३	शिलाहारांची 'पुरी'	१७
१४	दक्षिण कोंकणावरील राजवटी	१९
१५	दक्षिण कोंकणांतील शिलाहार	१९
१६	वलिपट्टण हेंच खारेपाटण	२०
१७	प्राचीन काळचीं बंदरें	२१
१८	राजेशाही पद्धतीचें देऊळ	२२
१९	वलिपट्टणचें घराणें कोणीं बुडविलें ?	२३
२०	गोव्याचे कदंब	२४
२१	अरब व्यापाऱ्यांचे हुंजमान	२५
२२	उत्तर कोंकणांतील शिलाहार	२६
२३	जलयानाचा प्रवास निषिद्ध नव्हता	२६
२४	जैन लेखांतील हकीकत	२७
२५	शिलाहार राजांचें मांडलिकत्व नांवाचेंच	२८
२६	शिलाहारांची तिसरी शाखा	२९
२७	मांडलिकांच्या छोटया शाखा	३०
२८	राजवाडयांचें असमर्थनीय विधान	३०
२९	लाट किंवा गुजरात यांची छाप	३१
३०	फिरिप्त्याचा घोटाळा	३२
३१	स्वारीची हकीकत दंतकथेसारखी	३३
३२	सारें वर्णन सह्याद्रीच्या आसमंतांतलें	३४
३३	अव्वल मुसलमानी काळाचें खरें स्वरूप	३५
३४	सत्याची चाड अगदीं नव्हती	३६
	सूचि	३८

Maratha.Exe

कोंकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमि

'कोंकणचा राजा झिम्मा खेळतो'

कोंकणचा इतिहास म्हणजे आर्य लोक व आर्य भाषा यांच्या त्या प्रदेशांतील प्रवेशापासूनचा इतिहास. तत्पूर्वी त्या प्रदेशांत कोणी तरी कोठल्या तरी जातींचे लोक राहत असतील यांत संशय नाहीं; पण त्यांचा इतिहास गोळा करण्याचीं साधनें आतां केवळ लोकसाहित्य-रूपानें क्वचित शिल्लक असणार. तीं सर्व पद्धतशीर अभ्यासून त्यांवरून इतिहासशास्त्राला पटतील अशीं सुप्रतिष्ठित अनुमानें अजून काढण्यांत आलेलीं नाहींत. विशेषत: कोंकणच्या बाबतींत ही गोष्ट जास्त खरी आहे. लोकगीतांत "कोंकणचा राजा झिम्मा खेळतो" अशी एक ओळ कानांवर येते. पण याची भाषा आर्य मराठीच आहे. मूळ स्थानिक बोलींतील नाहीं आणि ही बोलीहि अचूक कोणती होती याचीहि निश्चिति नाहीं, तेव्हां सामान्यपणें आर्यभाषांतील साहित्यांतूनच हा इतिहास हुडकून काढून निश्चित केला पाहिजे हें उघड आहे. तसा थोडा प्रयत्न आतां करूं.

महाभारताच्या आधारावरून प्रयत्न

सुमारें सतरा वर्षांपूर्वी असा एक प्रयत्न महाभारताच्या आधारावर मीं केला होता व त्याचें फल एका एकोणीस पानांच्या इंग्रजी निबंधांत ग्रथित झालेलें आहे.[1] हा निबंध डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल व डॉ. मोतीचंद्र यांना इतका आवडला व पटला कीं, त्यांनीं त्याचा उपयोग आपल्या लिखाणांत पंधरा वर्षांपूर्वीच करून घेतला आहे व मला अनेक वेळां तदनंतर त्यांनीं विचारलें कीं, त्या लेखाचा पुढील संकल्पित भाग तुम्ही केव्हां प्रसिद्ध करणार आहांत? पण माझ्या अनेक उपक्रमांप्रमाणें तो पुढील भाग लिहून काढण्यास मला आजवर झालें नाहीं. पण झालेला अभ्यास इतका निश्चित आहे कीं त्याचा उपयोग आज

[1] Bulletin of the Deccan College Research Institute, Vol. V, pp. 201-219.

आपणांस करतां येईल. त्या माझ्या निबंधांत मी दोन नकाशे आर्यांचें हिंदुस्थानांतील भ्रमण व त्याचे मार्ग दाखविण्यासाठीं घातले होते. निबंधांत महाभारताच्या डॉ. सुखटणकरांनीं संशोधित केलेल्या आवृत्तींतील पहिल्या तीन पर्वांवरून कांहीं अनुमानें सिद्ध केलीं होतीं. त्यांतील मुख्य भाग असा—महाभारत हा ग्रंथ एकसंधि, एकहाती, एककालीन नाहीं. त्यांत पाठोपाठच्या शतकांचे अनेक थर ग्रथित झाले आहेत. त्यांत आर्यांच्या वसाहतकालाचा इतिहास बराच मिळतो. मुख्यतः त्यांतील तीर्थयात्रांच्या दोन ठिकाणच्या स्वतंत्र वर्णनांवरून आर्यांचा विस्तार भारतवर्षांत कोणत्या क्रमानें झाला हें समजण्यास मदत होते.

नाशिकजवळील पंचवटी खरी नव्हे

धौम्य व पुलस्त्य या दोघांच्या तीर्थक्षेत्रांच्या याद्यांवरून स्पष्ट होतें कीं[१] त्या दोहोंत अनेक शतकांचा काळ लोटला असावा. या दोहोंवरून असें स्पष्ट झालें कीं, आर्य हे हिंदुस्थानच्या पूर्वभागांत जाण्यापूर्वीं दक्षिणेंत उतरले होते. दुसरी गोष्ट, त्यांचा सिंहलद्वीपापर्यंत जाण्याचा मार्ग आरंभीं अयोध्येहून म्हणजे उत्तर कोसलांतून दक्षिण कोसलांत म्हणजे आजच्या मध्यप्रदेशांतील रायपूर, बिलासपूर भागांत उतरून, बस्तर संस्थानांतील शवरी नदीच्या कांठानें खालीं उतरून, व आजच्या भद्राचलम् जवळ गोदावरी उतरून दक्षिणेस किष्किंधेकडे गेला असावा; व तेथून पूर्वकिनाऱ्याकडे उतरून दक्षिणेच्या आग्नेय कोपऱ्यास जाऊन तेथून सिंहलद्वीपांत शिरला असावा. रामाचा मार्ग हाच असावा. महाराष्ट्रांतील नाशिकजवळील पंचवटीची स्थापना फार पुढची, रामायणाशीं आपला संबंध जोडण्यासाठीं केली गेली असावी. महाराष्ट्रांतील पंचवटी ही खरी नव्हे, याबद्दल चाळीस वर्षांपूर्वींच प्रा. एच्. बी. भिडे यांनीं विविधज्ञानविस्तारांत 'किष्किंधा आणि पंचवटी' नांवाचा विस्तृत लेख लिहून संस्कृत वाङ्मयावरून हा मुद्दा स्पष्ट केला आहे व त्याला वाङ्मयाखेरीज इतर इतिहाससाधनांचा पुरावा मिळतो.

---

[१] Mahabharata : Critical Edition : आरण्यकपर्व, अध्याय ८०-८८.

Maratha.Exe

पश्चिम किनाऱ्यावरील आर्यांच्या वसाहती नौकामार्गानें झाल्या

पण आपणास आज सांगावयाचा मुद्दा तो हा कीं, पश्चिम किनाऱ्यावरील आर्यांच्या वसाहती या प्रथम स्थलमार्गानें झालेल्या नसून नौकामार्गानेंच झालेल्या आहेत. याचें एक **मोठें प्रमाण सिंहलद्वीपांतील** सिंहली ही आर्यभाषा हें होय. सिंहली ही भाषाशास्त्रज्ञांच्या मतें आर्यावर्तांतील पश्चिमेकडील बोलीपासून बनलेली आहे. बौद्धांची धर्मभाषा जी पाली हीहि पश्चिमेकडीलच असून तिच्याच अनुरोधानें व अपभ्रंशानें सिंहली बनली आहे. माझ्या महाभारतावरून केलेल्या संशोधनांत हीच गोष्ट अन्य प्रकारानें सिद्ध होते. धौम्याच्या आद्यतीर्थावलींतील नांवें पहातां पश्चिमकिनाऱ्यावरील समुद्रकांठचीं तीन नांवें लक्षांत येतात व तीं म्हणजे शूर्पारक ऊर्फ सुपारें, गोकर्ण व कन्याकुमारी हीं होत. **पण पूर्वकिनाऱ्यावरील एकाहि बंदराचा उल्लेख त्यांत नाहीं.** यावरोबरच काठेवाडांतील प्रभासपट्टण व द्वारका हींहि त्या काळांतील आर्यावर्ताच्या **दक्षिणेकडील तीर्थें** म्हणून दिलेलीं आहेत. तीं पाहतां या समुद्रमार्गाची कल्पना येते. आरंभींचे हे आर्य महानद्या, त्यांच्या मुखांजवळील दलदलींतून ओलांडतांना मुळींच दिसत नाहींत. ते ज्या ठिकाणीं नदी अरुंद व भक्कम काठाची असेल तेथेंच त्या ओलांडतात. यामुळेंच त्यांचा मार्ग गंगा, महानदी, गोदावरी, कृष्णा व कावेरी या महानद्यांच्या मुखाजवळून नसून थोडा वरचा आहे. ही स्थिति कालिदासाच्या काळापर्यंत म्हणजे सुमारें इ. स. ४०० पर्यंत तशीच राहिलेली दिसते. रघूच्या दिग्विजयाचा कालिदासाने दिलेला मार्ग पहातां तो एकदम केरलांतून कोंकणांत कां येतो याचें कारण हेंच कीं, आर्यांच्या वसाहती मधल्या भागांत नव्हत्या आणि ह्या भौगोलिक पुराव्यावरून रघुवंशांतील एका गाजलेल्या श्लोकाचा अर्थहि 'प्रतस्थे अस्थलवर्त्मना' असा घेणें योग्य असें माझें मत बनलें आहे. 'पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थेऽस्थलवर्त्मना हाच पाठ युक्त होय (रघुवंश ४.६०).

सबंध कोंकणपट्टीच नौकामार्गानें वसविली

इतिहासदृष्टचा पहातां कोंकण हा शब्द महाराष्ट्राच्या पूर्वींचा आहे. सबंध कोंकणपट्टीच नौकामार्गानें येऊन वसविलेली असल्यानें

Maratha.Exe

असतील. संस्कृतिदृष्टचा पाहतां चित्पावन जातींत हिरण्यकेशीय व ऋग्वेदी असे दोन भेद कां आहेत व त्यांचें प्रमाण जवळजवळ एक ते तीन असें कां असावें हें ठरविणें कठीण आहे. आमच्या मतें इतर ब्राह्मणांशीं झालेल्या संबंधांमुळें असा प्रकार घडला असावा. पण याबद्दल निश्चित विधान करणें अशक्यप्राय आहे.

कोंकणच्या उत्तर भागावर गुजरात-माळव्याची छाया

कोंकणच्या उत्तरभागावर गुजरातची छाया बरीच पडलेली दिसते. त्यांतील कांहीं भाग मूळ लाट देशांतहि समाविष्ट असावा. या उत्तरेकडील भागाची दक्षिण मर्यादा चौलापर्यंत पोंचलेली आहे. ग्रामनामांपैकीं पाडा हें द्वितीय पद लागून साधलेलीं ग्रामनामें याच्या दक्षिणेकडे आढळत नाहींत. ठाणें जिल्हयाच्या उत्तरभागांत तीं पुष्कळच असून दक्षिणेकडेहि नागपाडा, चौधरपाडा, नंदनपाडा, जांभूळपाडा अशीं नांवें कुलाबा जिल्हयांत आढळतात. यावरून केवळ वरच्या जातीच नव्हे तर वन्य जातीहि उत्तरेंतून येथवर खालीं आल्या असाव्या. कोंकण या संज्ञेची उत्तर मर्यादा अर्धा सुरत जिल्हा व्यापण्याइतकी असलेली मध्ययुगीन उल्लेखांत दिसते. या प्रदेशावर गुजरातप्रमाणेंच माळव्यांतील आर्य वसाहतींची छापहि खूपच पडलेली दिसते. काठेवाडपर्यंत आर्यपूर्व हडप्पा, मोहेंजोदडो ही प्राचीन संस्कृति पसरलेली होती, हें लोथल येथील उत्खननावरून स्पष्ट झालेलें आहे. नंतरच्या काळांत शकांची लाट या प्रदेशांत आली व ती मानववंशशास्त्रदृष्टचा पाहतां गुजरात, महाराष्ट्र व कर्नाटक यांत पसरली. डॉ. सांकळिया यांनीं मध्यभारतांत जें उत्खनन केलें त्यावरून त्यांच्या मतें हा प्रदेश इ. सनापूर्वीं १५०० वर्षें आर्यांनीं वसाहत केलेला असून त्यावर इराणी संस्कृतीचीहि छटा उमटलेली दिसते. अलीकडे एक नवें प्रमेय याबाबत पुढें आलें आहे. त्या मताप्रमाणें आर्यांच्या वसाहती केवळ वायव्येकडून सबंध भरतखंडांत पसरलेल्या नसून इराणच्या आखाताकडून जलयानाने त्या काठेवाड, गुजरात या प्रदेशांत झाल्या असाव्या. याला एक प्रमाण आम्हांस मृच्छकटिक नाटकांत दिलेल्या जातींच्या यादींत आढळलें. तें येथें नमूद करून ठेवतों. इंग्रजींत ज्यांना हल्लीं हिट्टाइट

म्हटलें जातें त्या शब्दाचें मूळ रूप हत्ती असें नसून खत्ति असें आहे. आणि हाच शब्द मृच्छकटिकांत आढळतो.[३] आमचा तर्क असा आहे कीं, ज्यांच्यावरून काठेवाड हें नांव रूढ झालें आहे ती काठी जात मूळ हिट्टाईट असावी.[४] ही जात आजहि इतरांपेक्षां अनेक बाबतींत वेगळी आहे. हे तर्क खरे असल्यास या संस्कृतीचा परिणाम अपरान्तावर म्हणजे कोंकणावरहि बराच झालेला असला पाहिजे. शकांचीं राज्यें काठेवाड, गुजरात, माळवा, लाट व पश्चिम महाराष्ट्र यांवर झालीं ही गोष्ट निश्चित होऊन आतां फार काळ लोटला तेव्हां त्याबद्दल नवीन कांहींच सांगण्यासारखें नाहीं.

शकांच्या पराभवाचा वास्तविक अर्थ

इ. सनाच्या चौथ्या शतकाच्या अखेरीस दुसऱ्या चंद्रगुप्तानें ऊर्फ विक्रमादित्यानें शकांचा पराभव करून माळवा, गुजरात, काठेवाड यांतून त्यांची हकालपट्टी केली. याचा अर्थ त्या त्या जातीचे लोक येथून निघून गेले असा नाहीं. ते येथेंच राहिले व कोठल्या तरी जातींच्या रूपानें किंवा मिश्रणरूपानें इतर जातींतहि त्यांचा समावेश झाला असेल. यापूर्वींच लाट व उत्तर कोंकणांतून आभीर ऊर्फ अहिर लोकांचें राज्य गेलें होतें. या काळीं सबंध पश्चिम हिंदुस्थानांत अवंती ऊर्फ उज्जयिनी ही आजच्या मुंबईप्रमाणें सर्वांत मोठी प्रख्यात व सुधारणेच्या आघाडीवर असलेली नगरी होती. तेथूनच पश्चिमेकडे व दक्षिणेकडे विद्या, कला, संस्कृति यांचा प्रसार होत होता. महाकवि कालिदास हा या दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्याच पदरीं होता. ही गोष्ट आतां केवळ सर्वमान्य नसली तरी अतिबहुमान्य झाली आहे. कालिदास हा त्याच्या उच्च व शिष्ट बैठकीमुळें अभिमत कवि ठरला असला तरी केवळ भाषादृष्टचा पहातां, त्यालाहि मागें सारणारे कवि व नाटककार त्या काळीं अवंतीच्या आवतींभोंवतीं व काळानें मागेंपुढें असलेले, दुसरे चांगले संस्कृतज्ञ होते. ही आर्या पहा :—

> वररुचिरीश्वरदत्तः श्यामिलकः शूद्रकश्च चत्वारः ।
> एते भाणान् बभणुः का शक्तिः कालिदासस्य ॥ [५]

---

[३] मृच्छकटिक अंक ६ पृ. १९४ करमरकर आवृत्ति.

[४] तसा तर्क गॅझेटिअरकारांनीं पाउणशें वर्षांपूर्वींच केलेला आढळतो.

[५] चतुर्भाणी Introduction.

यावरून मध्ययुगांत केव्हां तरी कालिदासालाहि भाषेंत मारणारे या चौघांचे भाण आहेत, असें मत संस्कृतज्ञांत प्रचलित असलेलें दिसतें. या चौघांचे हे भाण लुप्त झालेले होते. पण ते कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राप्रमाणेंच केरळांतील त्रिचूरच्या नारायण नंबुद्रीपादांच्या हस्तलिखित संग्रहालयांत सांपडले व आतां प्रसिद्ध झालेले आहेत. ते वाचून, एफ्. डब्ल्यू. टॉमस यांना ते संस्कृत भाषेंतील 'केवळ अमृत'—त्यांचा शब्द Veritably Ambrosia—आहेत असें वाटलें[६] व हें मत ते भाण वाचून कोणाचेंहि होईल. ते मागें पडण्याचें कारण एकच दिसतें कीं, त्यांचा विषय नट-विट-चेट आणि वेश्या यांच्या मुक्त संचारांचा आहे. पण पांचव्या शतकांत संस्कृत भाषा किती सहज बोलली जात असे, हें पहाण्यास ह्या भाणांइतकें चांगलें साधन नाहीं.

भाणांतील वेगवेगळ्या जातींचें वर्णन

पण आम्ही त्यांचा येथें उल्लेख करीत आहों तो त्यांतील श्यामिलक कवीच्या 'पादताडितक' ऊर्फ लत्ताप्रहार या भाणांत आलेल्या वेगवेगळ्या जातींच्या वर्णनासाठीं. देशदेशांतरींच्या सुंदरी द्रव्यार्जनासाठीं येत व त्यांना भेटणारे रसिकहि तितकेच वेगवेगळ्या प्रदेशांतील अनेक भाषा बोलणारे, निरनिराळ्या जातींचे, किंबहुना धर्मांचे व सुधारणेच्या वेगवेगळ्या थरांतील असत. व्यापाराच्या दृष्टीनेंहि श्यामिलक म्हणतो :—

"एप भोः अनेकदेशस्थलजजलजसारफल्गुपण्यक्रयविक्रयोपस्थित-स्त्रीपुरुपसंबाधान्तरापणां सार्वभौमस्य विपणिमनुप्राप्ताः ।[७]

म्हणजे अवंतीच्या बाजारांत अनेक देशांतील जमिनीवर किंवा पाण्यांत निर्माण होणारे उंची व हलके सर्व तऱ्हेचे जिन्नस मिळत असत व त्या बाजाराचा गोंगाट आज आपण मोठ्या शहरांतील बाजारांचा ऐकतों तसाच होता. सर्व दृष्टींनीं आघाडीवर असलेल्या त्या सार्वभौमनगरींत देशोदेशींचे चैनी, उडाणटप्पू, श्रीमंत लोक मजा करण्यासाठीं येत. यांत इतर देशांचे राजेहि क्वचित् असत. त्या काळीं वेश्यागमन ही फार निंद्य गोष्ट

[६] J. R. A. S. Centenary Volume Supplement. 1924.

[७] चतुर्भाणी : पादताडितकम् पृ. १०.

मानली जात नसावी. वेश्यांचें समाजांतील स्थान बरेंच वरचें दिसतें. या वेश्या खऱ्या कलावती व सुसंस्कृत असत. प्राचीन ग्रीस देशांत ज्या-प्रमाणें [८] सॉक्रेटिसासारखे साधुपंडितहि वेश्यांशीं वातचीत करतांना आढळतात तोच प्रकार या काळीं अवंती, पाटलिपुत्र यांसारख्या मोठ्या शहरांत चालू दिसतो. शिष्ट लोकहि त्यांच्या घरीं जातांना दिसतात. अशा या लोकांत अपरान्ताधिपति इंद्रवर्मा[९] आपल्या संचारानें विटलोकांत सुप्रसिद्ध झालेला दिसतो.

त्रैकूटक वंशाचे राजे

त्रैकूटकवंशांतील राजांच्या ताम्रपटांवरून हा त्या वंशांतील पहिलाच ज्ञात राजा असून त्याचा काळहि पांचव्या शतकाच्या आरंभींचा ठरतो ही गोष्ट बरोनें आपल्या लेखांत सिद्ध करून दाखविली आहे.[१०] याचें नांव इंद्रस्वामी, इंद्रदत्त असेंहि सांपडतें. या इंद्रस्वामीचा रहस्य-सचिव हिरण्यगर्भक वेश्यांच्या वस्तींत आपल्या यजमानासाठीं काशीची वारमुख्या पराक्रमिका हिच्याशीं संधान ठरवूं पाहतो. पण ती पूर्वी पांचशें सोन्यांच्या नाण्यांवर सौदा पटवीत असे ती आतां हजार देऊन बोला-विली तरी ऐकत नाहीं, अशी तो तक्रार करतांना आढळतो. त्याला भाणांतील मुख्य पात्र जो विट तो म्हणतो, "अरे, लाख देऊनहि प्राण मिळत नसतात." त्यावर हिरण्यगर्भक म्हणतो, "त्या वेश्येचे प्राण आमच्यामुळें संदेहांत पडतील असें कां म्हणतोस?" त्याला विट तशीं घडलेलीं कांहीं उदाहरणें देतो व नंतर पुढील दोन श्लोकांत या इंद्रस्वामीचें वर्णन करतो :

काव्ये गान्धर्वनृत्तशास्त्रे विधिज्ञं
दक्षं दातारं दक्षिणं दाक्षिणात्यम् ।
वेश्या का नेच्छेत्स्वामिनं कोङ्कणानां
स्याच्चेदस्य स्त्रीष्वार्जवात्सन्निपातः ॥

---

[८] Lecky : History of European Morals.

[९] चतुर्भाणी : पादताडितकम् पृ. ७.

[१०] JRAS. 1946

अपि च

९ सञ्चारयन्कलभकं गजनर्तकं वा
वेश्याङ्गणेषु भगदत्त इवेन्द्रदत्तम् ।
उद्वीक्ष्यते स्तननिविष्टकराम्बुजाभि —
र्व्याघ्रो मृगीभिरिव वारविलासिनीभिः ॥ ४८ ॥[११]

या श्लोकांवरून हा " कोंकणचा राजा इंद्रदत्त हा काव्यगायन, नृत्य इत्यादि शास्त्रें जाणणारा असून हुशार, उदार व सरळ असा दाक्षिणात्य असल्यामुळें कोणती वेश्या त्याला नको म्हणेल? मात्र त्यानें जरा आर्जवानें स्त्रियांपुढें आलें पाहिजे. कारण हा इंद्रदत्त भगदत्ताप्रमाणें नाचणाऱ्या हत्तीवर बसून वेश्येच्या अंगणांत प्रवेश करतो. त्यामुळें वाघापुढें जशा हरिणी तशी त्या वेश्यांची त्याकडे पहातांना स्थिति होते" असें म्हटलें आहे. या वर्णनावरून हा इंद्रदत्त म्हणजे आपल्या लोकगीतांत आलेला झिम्मा खेळणारा कोंकणचा राजा असावा असें वाटूं लागतें. याचा मुलगा दऱ्हसेन याचा ताम्रपट पारडीला सांपडला असल्यामुळें त्या वेळीं एकतर पारडी कोंकणांतच समाविष्ट होती, किंवा तसें नसल्यास उत्तरेकडील लाट देशांत ती असल्यास लाट देशावरहि या कोंकणच्या राजाचें राज्य पसरलेलें असून तो खरोखरीच अपरान्ताधिपति म्हणजे सर्व पश्चिमेचा राजा होता असें ठरतें.

त्रैकूटक वंशाचे फक्त तीन राजे इतिहासाला माहीत आहेत व ते म्हणजे इंद्रदत्त, दऱ्हसेन व व्याघ्रसेन हे होत. या राजांचें नांव कालिदासानें रघूच्या अश्वसंचारांत आणलें असल्यामुळें संस्कृतज्ञांत अमर झालें आहे.

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥

रघुवंश सर्ग ४

---

[११] चतुर्भाणी, 1922 पादताडितकम् पृ. १९

या कालिदासाच्या श्लोकांत रघूनें या प्रदेशांतील राजांकडून कर घेऊन आपल्या हत्तीच्या दांतांनीं कोरलेल्या त्रिकूट पर्वताचाच जयस्तंभ स्थापिला असें म्हटलें आहे; पण हा त्रिकट कोठला, यावद्दल कांहींच निश्चिति नाहीं.

'मुरला' नदी म्हणजे कल्याणची खाडी

कालिदासानें आपलें वर्णन चौथ्या शतकाच्या अखेरीस केलेलें, असल्यामुळें तत्कालीन हिंदुस्थानांतील त्याला असलेली भौगोलिक माहिती आंपल्या काव्यांत ग्रथित केलेली आहे. त्रिकूट कोंकणांत होता हें निश्चित. कारण तेथूनच रघु पारसीक लोकांना जिकण्यासाठीं निघाला असें वर सांगितल्याप्रमाणें पुढील श्लोकांत म्हटलें आहे. या स्थलाचा निश्चय करण्याला उपयुक्त अशी माहिती मी अनेक वर्षांच्या प्रयत्नानें जमविली आहे. रघुवंशाच्या चौथ्या सर्गांतील ५४ व्या श्लोकांत केरलयोषितांचें वर्णन आहे. ५५ व्या श्लोकांत 'मरुला' किंवा 'मुरला' असे दोन पाठ आहेत व मल्लिनाथानें आपल्या टीकेंत 'मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी' असें त्या शव्दाचें नदीवाचक स्पष्टीकरण केलें आहे.

> **'मरुला मारुतोद्भूतमगमत्कैतकं रजः।**
> **तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥**
> **अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः।**
> **वर्मभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥**
> **खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु।**
> **कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥**
>
> रघुवंश, सर्ग ४

माझ्या मतें कालिदासाचे हे तीन श्लोक केरलवर्णनांत न घेतां कोंकण-वर्णनांत घेतले पाहिजेत. कारण ५३ व्या श्लोकांत रघु अपरान्त जिंकायला निघाला, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. मरुला ही नदी कोंकणांतीलच आहे असें शिलाहारांच्या एका ताम्रपटावरून म्हणतां येतें. हा ताम्रपट [१२] भादाणें गांवचा होय. यांत लोणादित्य देवाला लावून

[१२] E. I. III p. 267.

दिलेल्या या गांवाच्या सीमा सांगत असतांना उत्तरेस पडघें, पूर्वेस कुंभारी व दक्षिणेस मुरल महानदी अशा सीमा सांगितल्या आहेत. म्हणजे ही कल्याणची खाडी झाली. पण आज हिचें नांव खंडाळ्या-जवळ उगम पावलेल्या उल्हास नदीचें धरण्यांत येतें. पण शिलाहारांच्या वेळीं तें नाणेघाटाकडून आलेल्या नदीचें नांव असावें. कारण त्या नदी-वरच अजून मुरवाड हें गांव आहे. रघुवंशांतील केतकी, राजताली, खर्जूरी व पुन्नाग या झाडांचें वर्णन केरलाप्रमाणें कोंकणालाहि लागू पडतें. मधील रत्नागिरी जिल्ह्यांत ताड व शिंदी म्हणजेच खर्जूरी यांचीं झाडें नाहींत. पण ठाणें जिल्ह्यांत तीं आहेत. तीच गोष्ट केवडा व पुन्नाग ऊर्फ उंडी या झाडांची जाणावी. मुरल हें नांव केवळ नदीवाचक नसून लोकवाचक--म्हणजे जनपदवाचक--म्हणून संस्कृत वाङमयांत वापरलेलें आढळतें. या देशाला जिंकल्याचें वर्णन अकराव्या शतकापर्यंत येतें; पण त्याचा एकहि राजा नांवानें माहीत नाहीं. हा शब्द नर्मदेचा प्रतिशब्द म्हणून कोशांत आढळतो. दशकुमारचरितांतील अष्टमो-च्छ्वासांत मुरलेश वीरसेन असें काल्पनिक नांव आलें आहे व हा दक्षिणेंतील देश तेराव्या शतकांतील हम्मीरमदमर्दन नाटकांतील परिशिष्टांत कुमारपालवर्णनांत घातला आहे. आमच्या मतें मुरलानंतर तावडतोब त्रिकूट कालिदासानें योजिला आहे, यावरून हा कोंकणांतील छोटासा भूविभाग असावा.

रघूनें जयस्तंभ केलेला त्रिकूट

रघूनें जयस्तंभ केलेला तीन शिखरांचा त्रिकूट कोणता, हें दुसरें कोडें आहे. आठव्या शतकाच्या आरंभीं हरिश्चंद्रवंशीय भोगशक्ति यानें दिलेल्या आंजणेरी ताम्रपटांत पूर्वत्रिकूट नामक भूभाग सांगितलेला आहे व तो सह्याद्रीला लागून असलेल्या नाशिक जिल्ह्यांतील डोंगराळ भागांत समाविष्ट असावा, असें येथील संदर्भावरून ठरतें. या भोग-शक्तीचें राज्य संपूर्ण उत्तर कोंकणावर होतें, असें या ताम्रपटांत म्हटलें आहे. त्यांत दुसरा एक भूविभाग महागिरि आहार आलेला आहे व अपराजिताच्या तीन शतकांनंतरच्या भादाणें ताम्रपटांत माहिरि आहार आलेला आहे. आमच्या मतें महागिरीचेंच पुढील काळांतील मराठी रूप

Maratha.Exe

माहिरी असें झालें आहे व आजचें त्याचें नांव माहुली हें होय. माहुलीचा डोंगर व किल्ला इतिहासांत प्रसिद्ध झाला आहे. हा जाऊन पाहून तेथें खरोखरी तीन शिखरें आहेत काय, हें पाहण्याचा पंधरा वर्षांपूर्वी आमचा बेत होता. याबाबत माझें रावबहादुर के. एन्. दीक्षित यांशीं बोलणेंहि झालें होतें; पण त्यांतील कांहींहि न घडतां रा. ब. दीक्षित इहलोक सोडून गेले ! मात्र त्यांना माझी कल्पना पूर्ण पसंत पडली होती. सूक्ष्म नकाशांतहि माहुलीचीं तीन शिखरें दाखविलेलीं आहेत. अजूनहि कल्याणहून कसाऱ्याला गाडीनें जातांना डावीकडे पाहत राहिलें तर मला अशीं तीन शिखरें दिसतात व तेथील झिजलेल्या दगडांच्या डोंगरांचे उरलेले अवशेष आजहि स्पष्टपणें निमुळत्या टोकांचे जयस्तंभ ऊर्फ War Memorial उभारलेले आहेत असा भास होतो. म्हणून माहुली हाच त्रिकूट, असें माझें मत बनलें आहे. ज्या भोगशक्तीच्या ताम्रपटावरून [१३] हा उलगडा होतो तो हरिश्चंद्रान्वय राजा आहे. माझें असेंहि मत झालें आहे कीं, आजचा हरिश्चंद्रगड—जेथें जुनीं कोरीव लेणीं आहेत तो—या राजवंशाची मूळ जागा असावी. देशावरील मावळांचा डोंगराळ भाग कांहीं काळ तरी कोंकणचा भाग समजला जात असावा. हरिश्चंद्रगड हा किल्ला शिवाजीनें बांधलेला किंवा नांव दिलेला नाहीं. शिवाजीनें व्यक्तिनाम किल्ल्याला दिल्याचें उदाहरण नाहीं. सभासदानें [१४] आपल्या यादींत हें नांव घातलें असलें तरी तें चुकीचें आहे.

शिलाहारांची 'पुरी'

आठव्या शतकापासून कोंकणावर शिलाहारांचें राज्य प्रस्थापित झालें. हे नेहमीं राष्ट्रकूटांचे व नंतर चालुक्यांचे मांडलिकच राहिले. त्यांतील क्वचित् कोणी कांहीं काळपर्यंत स्वतंत्र असल्याचा बहाणा केला असेल. दंतिदुर्ग राष्ट्रकूटानेंच यांची योजना कोंकणांत केली असावी. हे क्वचित् स्वतःला पश्चिमसमुद्राधिपति, कोंकणचक्रवर्ती, अशीं विरुदें लावतांना दिसतात; पण यांचीं तीन कुटें निरनिराळ्या

[१३] Ep. Indica, Vol. XXVI

[१४] Sen: Shiv Chhatrapati 1920, p. 145.

ठिकाणीं राहून राज्य करीत होतीं. उत्तर कोंकणांतील शिलाहार सर्वांत जास्त प्रबळ व चिरजीवी झाले. यांचें राज्य सुमारें साडेचारशें वर्षें झालें. यांची राजधानी ठाणें बराच काळ होती; तरी ते आपल्याला पुरीप्रभृति चतुर्दशशत गांवांचे कोंकणाधिपति म्हणवीत. ही 'पुरी' कोठील, हेंहि इतिहासज्ञांपुढील एक न सुटलेलें कोडें आहे.

या विषयावर श्री. वासुदेवराव भावे यांनीं लेख लिहिले होते व आमच्या मतें त्यांनीं सुचविलेलें स्थळच पुरी धरणें योग्य आहे. तें म्हणजे जंजिऱ्याजवळील राजपुरी हें होय. या राजपुरीच्या खाडीवरच कुडयाचीं प्राचीन बौद्धलेणीं आहेत. म्हणजे इ. स. च्या पहिल्या शत-कांतच हा प्रदेश उत्तरेकडील संस्कृतीच्या कक्षेंत समाविष्ट झाला होता. अशोकाच्या काळापासून बौद्ध भिक्षु कोंकण किनाऱ्यावर येऊन राहिलेले दिसतात. सोपारें हें जसें नाणेघाट व जुन्नर भागांशीं जोडलेलें होतें त्या-प्रमाणेंच ही राजपुरी महाडजवळील घाटानें देशाशीं जोडलेली होती, हें पाल्याच्या लेण्यांवरून उघड दिसतें. याप्रमाणेंच कोंकणांतील इतर बंदरांशींहि बौद्धभिक्षूंचा चांगलाच परिचय असलेला दिसतो. या स्थळाला राजपुरी हें नांव हिंदु काळांत दिलेलें आहे, जंजिऱ्याच्या शिद्दीनें नव्हे. शिलाहार अपराजिताचे दोन ताम्रपट या राजपुरीच्या आसमंतांतील प्रदेशांत सांपडलेले असून त्या प्रदेशांचें भौगोलिक वर्णन "चतुर्दशग्रामशतोपलक्षितपुरीकोंकणमण्डलान्तःपाति पाणाडविषयान्त-र्वर्ति सालणक ग्रामे चम्मेलेवाखाडीतः श्यामारामकः" असें दिलें आहे. दुसऱ्या ताम्रपटांत चिख्खलाडविषय असें म्हटलें आहे. यावरून हाच प्रदेश मूळ पुरीकोंकण समजला जात होता व नंतरच्या काळांत कोणत्या तरी कारणानें किंवा राजघराण्याच्या सोयीच्या दृष्टीनें तेथील राजधानी ठाण्यास हलविण्यांत आली असावी. ही पुरी मूळ कोंकणांत राज्य करणाऱ्या अशोकवंशीय मौर्य राजघराण्याची राजधानी होती, हें सत्याश्रय पुलकेशीच्या सातव्या शतकांतील ऐहोळे शिलाप्रशस्तीवरून-सुद्धां स्पष्ट आहे. कारण त्याच्या सेनापतीनें गोव्याकडून नौकांतून येऊन पुरी घेतली असें वर्णन आहे. आमच्या मतें जावळीचे मोरे हे याच वंशांतील असावे. या समुद्रकांठचा आंतील प्रदेश म्हणजे रायरी,

Maratha.Exe

रायरेश्वर, महाबळेश्वर, जावळी आदि वन्य प्रदेश होय. सपाट प्रदेशांतील सुपीक राज्य गेल्यानंतर या राजवंशानें अरण्यवास पत्करून स्वसंरक्षण केलें व नंतर हजार वर्षांनीं ते पुनः राजे म्हणून प्रसिद्ध झाले, असा तर्क करावयास हरकत नाहीं.

दक्षिण कोंकणावरील राजवटी

येथवर आपण उत्तर कोंकणांतील मळ आर्यांची वसाहत, तेथील शूर्पारक ऊर्फ सुपारें येथील जमदग्नीची वेदी, नंतर अशोकाचें तेथील शासन, नंतर सातवाहन, शक, आभीर, त्रैकूटक, हरिश्चंद्रवंशी; नंतर राष्ट्रकूट व त्यांचे मांडलिक शिलाहार यांचा विचार केला. पण दक्षिण कोंकणचा तसा केला नाहीं. तेथील आर्य मूलस्थान गोकर्ण हें होय. येथून आंत सह्याद्रींत पन्नास मैल पूर्वेकडे जाऊन मयूरवर्म्यानें वनवासी वसविली व हें त्या भागांतील सुधारणेचें केंद्र बनलें. हा भाग मूळ कानडी बोलीचा असून त्यांत हें आर्यांचें आक्रमण होतें. येथील कदंब घराण्याला पुढें बादामीच्या सत्याश्रय पुलकेशीनें जिंकलें व तेथून समुद्रकिनाऱ्यावरून उतरून दक्षिण कानडा जिल्ह्यांतील उडिपीजवळील अलूप राजघराण्याला आपलें मांडलिक केलें. या सर्व भागाला कोंकणच म्हणत व तेथील आर्य भाषेला अजूनपर्यंत कोचीपर्यंत कोंकणी हेंच नांव आहे. या सुमारास गोव्याच्या प्रदेशांत भोज नांवाचें एक घराणें प्रस्थापित झालें होतें व त्यांचे ताम्रपट तुलनेनें अलीकडेच उपलब्ध झाले आहेत. या घराण्याचा पराभव पुलकेशीनेंच केला. यानंतर दक्षिण कोंकणावर चालुक्य, राष्ट्रकूट व त्यांचे मांडलिक शिलाहार, नंतर पुनः हजार वर्षांनंतर कदंब, असा तिकडील राजवटींचा अनुक्रम लागतो.

दक्षिण कोंकणांतील शिलाहार

उत्तर कोंकणांतील शिलाहारांच्या सुमारें ५० वर्षें आधीं दक्षिण कोंकणांतील शिलाहार प्रस्थापित झाले होते. रत्नागिरी जिल्ह्याचा मध्यभाग जो प्रांत राजापूर हा याच राजघराण्याचा मध्यप्रदेश होय. या घराण्याची राजवट पिढ्या मोजण्याच्या पद्धतीनें पाहतां सुमारें अडीचशें वर्षांची होती. साक्षात् या घराण्याचे तीनच ताम्रपट उपलब्ध झाले

Maratha.Exe

आहेत. त्यांतील पहिला खारेपाटणास सांपडलेला आहे. हा ताम्रपट शंभर वर्षपूर्वींच बाळशास्त्री जांभेकर यांनीं लावण्याचा प्रयत्न केला होता; पण जुनीं अक्षरें व टीका वाचण्याचा हा आरंभकाळ असल्यामुळें व त्यांत चुका राहिल्यामुळें तो दोनदां पुनःपुनः संपादित केला गेला आहे. उपलब्ध तीन ताम्रपट अवसर व त्याचा मुलगा रट्टराज यांचे असून ते इ. स. ९८८, १००८ व १०१० अशा तीन सालांतील आहेत. या ताम्रपटांत आलेल्या स्पष्ट वंशावळींवरून या घराण्याची सर्व उपलब्ध माहिती ज्ञात होते. हें घराणें राष्ट्रकूटांचें अत्यंत राजनिष्ठ मांडलिक असें आपल्यास म्हणवितें व त्या घराण्याचा नष्टांश होऊन पुनः चालुक्य सार्वभौमपदीं स्थापित झाले, याबद्दल त्यांत खेद प्रदर्शित केला आहे. घराण्याची वंशावळ पुढील अनुक्रमानें आहे. सणफुल्ल, धम्मीयर, ऐय्यपराज, अवसर, आदित्यवर्मा, अवसर, इंद्रराज, भीम, अवसर व रट्टराज. या राजघराण्याचें राज्य चौलपासून गोव्यापर्यंत पसरलेलें असून त्या ठिकाणांचे राजे या घराण्याच्या छत्राखालीं कांहीं काळ असावे. या वेळीं गोवा ही राजधानी नसून त्याच्या दक्षिणेकडे चंद्रपूर उर्फ चांदोर ही राजधानी त्या प्रदेशांत होती. या घराण्यांतील धम्मियरानें वलिपट्टण नांवाचें महत्त्वाचें बंदिस्त शहर सन ८०० च्या सुमारास वसविलें व तें सुमारें सहाशें वर्षें नामांकित बंदर म्हणून इतिहासांत निर्दिष्ट झालेलें आढळतें. पण त्याचें अचूक स्थान कोणतें, हा इतिहासज्ञांत वादाचा विषय आहे.

वलिपट्टण हेंच खारेपाटण

या बाबत दीर्घ चिंतनानें आमचें मत आजचें खारेपाटण हेंच वलिपट्टण असें बनलें आहे. या मताचा मुख्य आधार रट्टराजाचा सुविस्तृत ताम्रपट [१५] हाच आहे व दुसरा आधार भौगोलिक सुयोग्यता हाहि आहे. ताम्रपटाचें प्रयोजन नेहमीप्रमाणें श्रीमदव्वेश्वर देवाच्या पंचोपचार पूजेसाठीं आत्रेय गोत्री मत्तमयूरवंशी ब्राह्मणांना दिलेलें दान हें आहे. यांत तीन गांवांचें उत्पन्न व त्याखेरीज परदेशांहून व कंदमूलीय किनाऱ्यावरून आलेल्या सर्व तारवांपासून घेण्याचा

[१५] Ep. Indica Vol. III p. 297

Maratha.Exe

कांहीं सोन्यांच्या नाण्यांतील सुवर्ण गदियाण व स्वर्ण धरण जकाती-सारखा कर दिलेला आहे. यांत हीं तीन गांवें कूष्मांडी, असनविरें व वडद्गुळें अशीं असून देवाचें स्थान दुर्गाच्या आंत असल्याचें म्हटलें आहे. दुर्गाचें नांव तर स्वतंत्रपणें सांगितलें नाहीं. पण घराण्याच्या वंशावळीवरून महादुर्ग दलिपत्तन धम्मियरानें बांधला हें स्पष्ट आहे. गांवांपैकीं कूष्मांडी म्हणजे आजचें कुंभवडें व असनविरें म्हणजे आजचें अणसुरें, हीं त्यांच्या दिलेल्या सीमांवरून खारेपाटण ऊर्फ विजयदुर्ग खाडीच्या कांठावरील दोन गांवें निश्चित ठरतात व तिसरें गांव वडद्गुळें हें आजच्या देवगड खाडीवरील ताम्हण्याजवळ होतें हेंहि स्पष्ट आहे. सीमा सांगतांना आलेलीं मणिग्राम ऊर्फ मणचें, वापरवट ऊर्फ बापर्डें, गवहण ऊर्फ ग़वाणें, हीं नांवें अजून तेथेंच आहेत. आणखी तीन गांवें देवळाखेरीज धर्मकार्यासाठीं यांत सांगितलीं आहेत. जीवलोक स्थापण्यासाठीं देवलक्ष्मी गांव, चाकान्तरासाठीं व्यद्गुळें गांव व जूहकासाठीं सयापल्ली म्हणजे माझ्या आडनांवाचें गांव शेजवली हीं तीन होत. यांपैकीं शेजवली हें खारेपाटणच्या वायव्येस खाडी-पलीकडे वसलेलें आहे.

प्राचीन काळचीं बंदरें

प्राचीन काळचीं सर्व बंदरें साक्षात् समुद्राच्या किनाऱ्यावर वसलेलीं नसत, असें सामान्य विधान करतां येतें. याचीं दोन कारणें अशीं दिसतात कीं, समुद्रकिनारा त्या काळीं चांचे लोकां-पासून सुरक्षित नव्हता व इंग्रज येईपर्यंत ही स्थिति तशीच चालू होती. दुसरें कारण त्या काळीं जंगल तुटलेलें नसल्यामुळें माती व रेव वाहून येऊन खाड्या होरल्या नव्हत्या. म्हणजे त्या काळचीं लहान तारवें तेथपर्यंत सुखानें न रुततां येऊं शकत. खारेपाटणच्या बावत अजूनहि ही स्थिति विद्यमान आहे. या बंदराइतकें सह्याद्रीच्या पायथ्यापर्यंत पोचलेलें दुसरें बंदर रत्नागिरी जिल्ह्यांत नाहीं. कुलाबा जिल्ह्यांतील महाड हें मात्र जुनें असेंच बंदर होतें. ज्या कर्करोणीच्या संततीला हें दान दिलेलें आहे तें घराणें ताम्रपटांतील वर्णनावरून रट्ट राजांचें गुरुत्व पावलेलें दिसतें. देवळापुढें किल्ल्यांत जगतीपूर बांधण्या-

साठीं स्वतंत्र जागा दिलेली आहे. त्याच्या सीमा सांगतांना तटाच्या आंतील वस्तीची भित, मर्कटगोपुर, सिवटमार्ग व मार्गकूप असें वर्णन आलें आहे. असें वणन सपाट जागेवरील भुईकोट किल्ल्याला समर्पक ठरतें. तटाच्या आंतील जागा नेहमीच संकुचित असल्यानें देवाच्या पुष्पवाटिकेसाठीं तटाबाहेर जी जागा दिली आहे तिचें पूर्वप्रसिद्ध नांव वडवाभुवं ऊर्फ घोड्यांची जागा असें सांगितलें आहे. कोंकण किनाऱ्या-वरील बंदरें अरबस्तान, इराक व इराण येथून घोडे आणून विकणारीं असत. अशा सर्व वर्णनावरून विचार करतां वलिपट्टण हेंच खारेपाटण असें ठरविण्यास कांहीं अडचण वाटत नाहीं.

राजेशाही पद्धतीचें देऊळ

आणखी इतरहि कांहीं प्रमाणें या बाबत मिळतात. देवाचें नांव अव्वेश्वर हें शिवाचें होतें, हें आरंभींच्या 'ॐ नमः शिवाय' वरून स्पष्ट आहे. या राजवंशांत जे तीन राजे अवसर नांवांचे आहेत त्यांपैकीं एखाद्यानें तें स्थापिलेलें असावें. देवाच्या सेवेसाठीं जीं कुटुंबें राहावयाचीं त्यांत आरंभींच दारिका-कुटुंबें सांगितलीं आहेत. या मुली ऊर्फ देवदासी स्त्रियांना मालवणकडे भाविणी म्हणतात. ही संस्था आजच्या राजापूर प्रांतांत नाहीं. गौडसारस्वत ब्राह्मण जेथें आहेत त्या कुडाळ, गोमंतक वगैरे भागांत अजून आहे. ही पद्धत मातृसत्ताक कुटुंबपद्धति अस्तित्वांत असणाऱ्या दक्षिणेकडील प्रदेशांतून इकडे आलेली असावी. शिलाहार राजे निश्चित कानडी असल्यानें त्यांनीं ही पद्धत आपल्या देवळांत आणलेली दिसते. ताम्रपटांत शिलाहार वंश हा सिंहल राजांत श्रेष्ठ असें म्हटलें आहे. त्यावरून त्यांचा दाक्षिणात्यसंबंध दिसून येतो. तेली, माळी, कुंभार व धोबी यांचें एकेक कुटुंब देवाच्या सेवेसाठीं आवारांत आणून ठेवलेलें आहे. इतक्या राजेशाही पद्धतीनें चालविलेलें देऊळ मुख्य राजधानींतच असणार व ज्या अर्थी तिचें स्वतंत्र नांव दिलेलें नाहीं त्या अर्थी वलिपट्टण हीच ती राजधानी हें निश्चित. जवळच्या सूक्ष्म गांवांच्या सीमांवरून व ताम्रपट खारेपाटणासच मिळाला यावरून वलिपट्टण याचेंच पुढें—कदाचित् खाडी वाढून गोड्या नदीची खारी झाली तेव्हां – हें नांव बदललें असावें.

वलिपट्टणचें घराणें कोणीं बुडविलें ?

हा राजवंश रट्टराजाच्या पुढें चाललेला दिसत नाहीं. तो बहुवा शिलाहारांचे सार्वभौम जे चालुक्य त्यांनींच बुडविला असावा. कानडी कवि रण्ण यानें, त्याचा आश्रयदाता सत्याश्रय यानें ज्या कोंकणच्या राजाला बुडविलें, असें म्हटलें आहे तो कालदृष्टया पाहतां रट्टराजच असावा. प्रा. आळतेकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें उत्तरेचा शिलाहार राजा अपराजित नसावा. पुरी म्हणजे राजपुरी हें ठिकाणहि या वेळीं रट्टराजाच्या ताब्यांत असावें; पण रण्णानें ऐकीव माहितीवर, व स्मरणावर अवलंबून रट्टराजाऐवजीं त्याचा समकालीन व शिलाहारच असणारा अपराजित याचें नांव — मूळ कानडींत खरोखरीच तसें असल्यास — चुकीनें घेतलें असावें. हें वलिपट्टणचें शिलाहार घराणें नष्ट झालें हें इतिहासानेंच सिद्ध आहे. तसें ठाण्याचें झालें नाहीं, हेंहि येथें लक्षांत घेतलें पाहिजे. याच वेळीं पन्हाळचाचें शिलाहार घराणें नव्यानें स्थापन झालें. त्याचाहि हात हें वलिपट्टणचें घराणें बुडविण्यांत असणें अशक्य नाहीं. रट्टराजाचें राज्य दक्षिणेकडे गोव्यापर्यंत होतें. हें त्याच्या दुसऱ्या सन १०१० च्या ताम्रपटावरून [१६] स्पष्ट होतें. हा ताम्रपट सन १९२८ मध्यें प्रसिद्ध झालेला असून सुद्धां आळतेकरांच्या नजरेंतून सुटला. तसाच मंडळाच्या शक १८१५ च्या अहवालांत प्रसिद्ध झालेला चिकोडी ताम्रपटहि सुटला त्यामुळें त्यांचें या वलिपट्टण घराण्याचें विवेचन चुकलें आहे. श्री. हरणचंद्र चकलादार यांनीं डॉ. देवदत्तपंत भांडारकरांजवळून घेऊनइंडियन हिस्टॉरिकल क्वॉर्टर्लीमध्यें प्रसिद्ध केलेल्या या ताम्रपटांत रट्टराज वलिपट्टणासच राज्य करीत होता असें स्पष्ट विधान आहे व तो ब्राह्मण सेनावई नागमय्याचा मुलगा संकमय्या याला कलवाल गांवांतील वाइंगण क्षेत्र देण्यासाठीं कोरलेला आहे. मालवणच्या उत्तरेस कालावलीची खाडी आहे. तेथील हें क्षेत्र दिसतें. प्रा. श्रीधरपंत भांडारकरांकडून हा ताम्रपट त्यांचे बंधु देवदत्तपंत यांच्याकडे आला व त्यांनीं तो त्यांचे शिष्य चकलादार यांकडे संपादनासाठीं दिला. भांडारकरांना तो मालवणाकडेच कोणा सारस्वत ब्राह्मणाकडून मिळाला असावा.

[१६] I. H. Quarterly, Vol. IV.

सारस्वतांनीं सन एक हजारच्या सुमारासच भिक्षुकी सोडून क्षत्रियकर्म स्वीकारलें होतें, हें या ताम्रपटावरून उघड होतें.

गोव्याचे कदंब

अकराव्या शतकांतच गोव्याचे कदंब पुन: बलिष्ठ होऊन त्यांनीं आपलें राज्य उत्तरेस कोंकणकिनाऱ्यावर पसरविण्यास सुरुवात केली. असें दिसतें कीं, या सुमारास किंवा याच्या आधीं सबंध पश्चिम किनाऱ्यावर अरब नावाडयांच्या वसाहती होत होत्या. मलबारांतील एक चेर राजा मक्केला जाऊन मुसलमान झाला व तेव्हांपासूनच मापिल्यांची वाढ मलबारच्या किनाऱ्यावर झाली. गोव्यालाहि त्यांची वस्ती झाली व उत्तर कोंकणांत व दक्षिण गुजरातेंत नवाईत म्हणजेच महिकावतीच्या बखरींतील नायते प्रस्थापित झाले. हे सर्व आरंभीं नुसते अरब होते. नंतर मुसलमान झाले. यांना नोकरीला ठेवून येथील किनाऱ्यावरील राजे तारवांच्या बळावर व्यापार करून स्वत: बलिष्ठ झाले. त्यांतील एक गोव्याचे कदंब होत. या घराण्यांतील दुसरा षष्ठराज यानें रट्टराजाचें दक्षिण कोंकणचें राज्य तर जिंकलेंच, पण उत्तर कोंकणावर स्वारी करून तेथील मुम्मुणि राजाला आपला मांडलिक केलें व त्याच्या मुलीशीं लग्न केलें एवढयावरच न थांबतां उत्तरेकडे गुजरातेंत शिरून गणदेवीला एक मांडवी स्थापून तेथें आपलें बंदर सुरू केलें व तेथें सन १०४२ मध्यें त्याबद्दलचा शिलालेख कोरला. नंतर सोमनाथाला जाऊन तेथें आपली सुवर्णतुला केली. म्हणजे काठेवाडपासून मलबारपर्यंतच्या किनाऱ्यावर याचें स्वामित्व मान्य झालें. अर्थात् हें राज्य फार काळ जोरावर राहिलेलें दिसत नाहीं. अंबरनाथचें देऊळ बांधणारा मुम्मुणि मरून त्याचा पुतण्या अनंतदेव हा राज्यावर आला. तो मोठा पराक्रमी निघाला. त्यानें आपलें राज्य तर स्वतंत्र केलेंच; पण खेरीज दक्षिण कोंकण जिंकून सबंध कोंकणावर ठाण्यांच्या शिलाहारांची सत्ता सुरू केली. हें करतांना त्याला पन्हाळयाच्या शिलाहारांना व कदंब गूहल व विजयादित्य यांना जाग्यावर बसवावें लागलें. यानें आपल्याला पश्चिम समुद्राधिपति म्हणविलें. सन १०९६ च्या न्यायमूर्ति तेलंगांनीं

Maratha.Exe

संपादिलेल्या[१६] याच्या ताम्रपटावरून वलिपट्टण हेंच याचें दक्षिण कोंकणांतील राजधानीचें शहर होतें असें दिसतें.

अरब व्यापाऱ्यांचे हंजमान

या गांवीं वर सांगितलेल्या अरब, मुसलमानांची मोठी वसाहत असून त्यांना त्यांचें स्वत:चें स्वातंत्र्य राखण्यासाठीं आपले अंजुमान म्हणजेच ताम्रपटांतील हंजमान स्थापूं दिले होते. ज्याप्रमाणें पुढें इंग्रज, डच व फरेंच यांच्या फतोऱ्या उर्फ फॅक्टरी मोगल राज्यांत चालत होत्या तशाच तऱ्हेचे स्वतंत्र संघ हंजमान नांवानें पश्चिम किनाऱ्यावर हिंदु राजवटींत चालत होते हें अनेक ताम्रपटांवरून उघड होतें. अकराव्या शतकाच्या आरंभीं रट्टराजाच्या वेळींहि हीच स्थिति होती. राज्यांतील प्रत्येक शासनाची माहिती या हंज-मानांनाहि दिली जात असे व तशी ती चकलादारांनीं संपादित केलेल्या ताम्रपटांत दिलेली आहे. परदेशाहून येणारीं तारवें व हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील तारवें, असा फरक राज्यव्यवस्थेंत केलेला दिसतो. अव्वेश्वर देवाला लावून दिलेल्या उत्पन्नांत परदेशाहून आलेल्या प्रत्येक तारवामागें एक सोन्याचा गदियाण व आपल्याच किनाऱ्यावरील आलेल्या जहाजाकडून एक सोन्याचा धरण घेण्याचा अधिकार दिलेला आहे. अनंतदेवाच्या ताम्रपटांत तर त्याचा महामात्य कोणी नौवित्तक '**वासैद**' नामक अरब असल्याचें म्हटलें आहे. नौवित्तक हा शब्द तारवांवरील मुख्य म्हणजे दर्यासारंग अशा अर्थी योजिलेला दिसतो. व्युत्पत्तिदृष्टया नौ हेंच ज्याचें वित्त आहे तो, असा त्याचा अर्थ लावतां येईल. कदाचित् नवायत व नायता हे शब्दहि या संस्कृतीकरण केलेल्या शब्दाचे पर्याय असूं शकतील. अनंतदेवाचा महाप्रधान भाभणशेटी आहे. त्याला या ताम्रपटानें उत्तर कोंकणांतील सोपारें, ठाणें, चेऊल वगैरे ठिकाणांहून वलिपट्टणास येणाऱ्या त्याच्या तारवांवरील जकात अनंतदेवानें माफ केली आहे. यावरून त्या काळीं राज्याचा कारभार कसा चालत असेल, याची स्थूल कल्पना येते. रामचंद्रपंत अमात्यांनीं आपल्या राजनीतींत साहुकार म्हणजे राज्याची

[१६] Ind. Antiquary vol. IX p. 33.

शोभा असें म्हटलें आहे. त्याचेंच हें सहाशें वर्षांपूर्वीचें उदाहरण म्हणावयास पाहिजे.

उत्तर कोंकणांतील शिलाहार

दक्षिण कोंकणांतील शिलाहारांचीं नांवें मागें दिलीं तशीं आतां उत्तर कोंकणांतील राजांचीं देऊं. तीं येणेंप्रमाणें :—कपर्दी, पुल्लशक्ति, कपर्दी, वप्पुवन, झंझ, गोग्गि, वज्जड, अपराजित, वज्जड, अरिकेसरी ऊर्फ केशिदेव, चित्तराज, मुम्मुणि, अनंतदेव, अपरार्क, हरपालदेव, मल्लिकार्जुन, अपरादित्य, केशिराज आणि सोमेश्वर असे राजे सन ८०० पासून १२६० पर्यंत झाले. बिलादुरी, मसौदीप्रभृति अरब प्रवाशांनीं यांच्या राज्याचा उल्लेख केला आहे. पुल्लशक्तीनें बौद्ध भिक्षूंना दान दिल्याचें मुंबईजवळील कान्हेरीच्या लेण्यांत शिलालेख कोरून सांगितलें आहे. दुसऱ्या कपर्दीनेंहि तसेंच केलें आहे. यावरून आरंभीं या शिलाहारांचा ओढा बौद्धधर्माकडे असावा असें वाटतें. झंझानें बारा शिवालयें बांधलीं व चौलाचा राजा तोच होता, असें मसूदीनें सन ९१६ मध्यें म्हटलें आहे. वनवासीच्या कदंब घराण्याशीं यांचे शरीरसंबंध होतांना दिसतात. अपरार्काचा प्रधान प्रभास येथील सोमनाथाला ठाण्यांतील आपली मालमत्ता देतो यावरून त्या काळीं कोंकण व काठेवाड यांचें घनिष्ठ दळणवळण दिसतें. या अपरार्कावर पुनः गोव्याच्या जयकेशीनें चढाई करून व अपरार्काचे मांडलिक त्यावर उठवून त्याला सळो की पळो करून सोडलें; पण पुनः जम बसवून अपरार्कानें त्याचा पराभव केला व त्याला म्लेंच्छांचा आश्रय घेण्यास भाग पाडलें. या वर्णनावरूनहि सन ११०० च्या सुमारास मुसलमानांचीं आश्रयस्थानें पश्चिम किनाऱ्यावर स्थापन झालीं होतीं असें ठरतें. सरदेसाई घराण्याच्या बखरींत वलीबेग नांवाचा पन्हाळ्याच्या राजाचा सरदार संगमेश्वरास असून तेथें यवनांची वस्ती होती असें येतें, ती याच काळाची आठवण आहे.

जलयानाचा प्रवास निषिद्ध नव्हता

अपरार्काच्या वडवल्ली ताम्रपटांत जयकेशीचें नांव टाळून छित्तुक असुरानें यमराजासारखी धुमाळी माजविली असें वर्णन केलें आहे व ज्या अर्थी तो स्वसंरक्षणार्थ म्लेंच्छांच्याच आश्रयास गेला त्या अर्थी

Maratha.Exe

अशी शंका येते कीं, नवायत अरब हेच या स्वारींतील मुख्य सैनिकहि नसतील ना? म्हणजे जसे १८ व्या शतकांत राघोबा सुरतेस ओ मुंबईस इंग्रजांचा आश्रय घेतात, त्यांतलाच हा प्रकार म्हणावयाचा! अरबां-कडून महागाईनें घोडे विकत घेऊन त्यांवर आपण स्वार होण्यापेक्षां अश्वविद्येंत निपुण व युद्धांत तरबेज असलेले अरब सरदारच नोकरीस कां न ठेवा, असा पोक्त विचार या राजांनीं केला असावा! एक मात्र निश्चित कीं, तेराव्या शतकापर्यंत या किनाऱ्यावरील हिंदु जलयानानें प्रवास करणें निषिद्ध मानीत नसत. आरमारी स्वाऱ्या व युद्धेंहि ते करीत. पंधराव्या शतकांतील मल्लिनाथ चौथ्या शतकांतील रघुवंशावर टीका करतांना, रघूनें जमिनीवरूनच पारसिकांवर स्वारी कां केली, याचें कारण, "समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्", असें देतो; पण त्याच्या आधींचे हे राजे तेथपर्यंत तारवांतून जात हें विसरतो. वस्तुतः रघु स्थलवर्त्मना गेला, हें सांगण्याचें कालिदासाला काय प्रयोजन होतें? येथवर रघु जमिनीवरूनच चालला होता! तो मार्ग त्यानें बदलला व तो कोंकण व इराण किनारा यांमध्यें त्या काळीं जारी असलेल्या जल-मार्गानें गेला म्हणून कालिदासानें मुद्दाम त्या गोष्टीचा उल्लेख केला. मलिक काफूरच्या स्वारीनंतर ब्राह्मणांच्या विचारांत एवढा बदल झालेला दिसतो.

या पहिल्या अपरार्क शिलाहाराचें नांव याज्ञवल्क्यस्मृतीवरील अपरार्कटीकेनें अजून टिकून आहे. यानें तेजःकंठ नांवाचा पंडित कश्मीरच्या जयसिंहाकडे पाठविला होता. कदाचित् या पंडितानेंच ही टीका लिहून आपल्या यजमानाच्या नांवावर प्रसिद्ध केली असेल. हा ग्रंथ आजहि कश्मिरांत प्रमाण मानला जातो हें विशेष.

जैन लेखातील हकीकत

यानंतर झालेल्या हरपालदेवाच्या सन ११९० मधील शिला-लेखांत त्याच्या प्रधानांचीं नांवें श्री वेसु पडवल, श्री लक्ष्मण प्रभु व श्री पद्माशिव राउल अशीं दिलेलीं आहेत त्यावरून ब्राह्मणांखेरीज इतर जातीयहि प्रधान नेमीत हे कळतें. या मागून आलेला मल्लिकार्जुन हा चिपळूणपर्यंन्तच्या प्रदेशावर राज्य करीत होता, हें तेथें सांपडलेल्या

शिलालेखावरून समजतें. याचा सांधिविग्रहिक ऊर्फ संरक्षणमंत्री प्रभाकरनायक होता. यानें उत्तरेकडे सुरतपर्यन्त स्वारी केली. तेव्हां तत्कालीन गुजरातचा विख्यात जैनधर्माचा पुरस्कर्ता राजा कुमारपाल सोळंकी यानें कांहींतरी खुसपट म्हणून मल्लिकार्जुनानें राजपितामह अशी पदवी धारण केल्याचें निमित्त सांगून आंबड नांवाचा वाणी सरदार त्यावर पाठविला. त्याचा मल्लिकार्जुनानें नवसारीजवळ पराभव केला. तेव्हां कुमारपाल यानें त्याच्या मदतीस मोठें सैन्य पाठविलें. नंतर आंबड यानें पुन: हल्ला करून मल्लिकार्जुनाचें शिर कापलें. यापुढें कोंकण हा कुमारपालाच्या राज्याचा विभाग झाला. ही हकीकत खुद्द शिलाहारांच्या लेखांत कोठें आलेली नसून जैनांनीं लिहिलेल्या कुमारपालाच्या चरित्रांत प्रामुख्यानें घातलेली आहे. ती खरी असें मानलें तरी यानंतरचा शिलाहार अपरादित्य याच्या परळ येथें सांपडलेल्या लेखांत तो आपणास महाराजाधिराज व कोंकणचक्रवर्ती म्हणवितो तें पाहतां वरील पराभव तात्पुरता ठरलेला दिसतो. नंतरचा राजा केशीराज याची कारकीर्द दीर्घ झाली. त्याचा मुलगा सोमेश्वर याचें राज्य १२६० च्या सुमारास देवगिरीच्या महादेव यादवानें स्वारी करून घेतलें. सोमेश्वराच्या शेवटच्या स्थल-जल-युद्धाचें शिलांवर कोरलेलें चित्र बोरिवली स्टेशनजवळील एकसर येथील प्रचंड वीरगळ दाखवितात असें समजलें जातें. यांत वल्हच्यांनीं चालविलेल्या नौका व हत्तीवरील सैन्य यांचें स्पष्ट प्रतिबिंब दिसतें. कोल्हापूरच्या शिलाहारांचें राज्य यापूर्वी ४५ वर्षें सिंघण यादवानें बुडविलें होतें. यानंतर चाळीस पन्नास वर्षें यादवांचें राज्य कोंकणांत होतें; पण त्याचा फारसा ठसा उमटलेला दिसत नाहीं.

शिलाहार राजांचें मांडलिकत्व नांवाचेंच

हे शिलाहार राजे नामत: मांडलिक असले तरी त्यांच्या प्रदेशांतील राज्यकारभारांत ते स्वतंत्रच असत. आरंभीं राष्ट्रकूट, नंतर कल्याणीचे चालुक्य, कांहीं काळ माळव्यांतील परमार राजे भोज, सिंधुराज वगैरे मधून मधून गोव्याचे कदंब, यांनीं शिलाहारांना कांहीं वेळीं नमविलें असलें तरीं त्यांचीं सैन्यें सार्वभौमाच्या मदतीस गेल्याचें नमूद नाहीं.

Maratha.Exe

यांची सुधारणा गुजरात, सौराष्ट्र, माळवा व परदेश इकडून वाहून आलेली होती. कश्मीरपासूनचे पंडित इकडे येत. संस्कृतचें प्रावल्य ताम्रपटांच्या संस्कृत भाषेवरून सिद्ध आहे. साहित्य संगीत काव्य विनोद त्याच भाषेंत चालत. सोढ्ढल नांवाच्या कायस्थ लेखकानें उदयसुंदरीकथा नामक बाणाच्या कादंबरीच्या किंवा हर्षचरिताच्या धर्तीवर एक कथा सन १०५० च्या सुमारास लिहिली आहे. तींत छित्तराज, नागार्जुन व मुम्मुणी या तीन भावांचा उल्लेख आला आहे. कायस्थांचा उल्लेख यांत येतो त्यावरून या सुमारास ते इकडे कोंकणांत उतरले असावे.

शिलाहारांची तिसरी शाखा

शिलाहार राजांची तिसरी शाखा कऱ्हाड, कोल्हापूर, पन्हाळा येथील राजांची. यांचें अर्धें मुख्य राज्य देशावर असलें तरी वलिपट्टणचें घराणें मोडल्यानंतर यांचीच सत्ता रत्नागिरी जिल्ह्यांत पसरलेली दिसते. यांच्याच काळांत मुख्यतः कऱ्हाडे ब्राह्मण कोंकणांत उतरून राजापूर प्रांतांत स्थाइक झाले असें दिसतें. जतिग, गोंक, मारसिंह, गूवल, वल्लाळ, भोज, गंडरादित्य, विजयादित्य व दुसरा भोज इतकेच राजे दोनशें वर्षांत या घराण्यांत झाले. हे राजे वैदिक व जैन दोन्ही मार्गांचे उपासक दिसतात. हे स्वतः आपणास महालक्ष्मीलब्धवरप्रसाद म्हणवीत व अखेरीस यांचें राहण्याचें ठिकाण पद्मनालदुर्ग ऊर्फ पन्हाळा हें होतें. यांतील अखेरचा राजा वीरभोज आपणांस स्वतंत्र राजाधिराज म्हणवी. याचें राज्य समुद्रकिनाऱ्यापर्यन्त पसरलेलें होतें, हें याच्या कशेळीच्या ताम्रपटावरून कळतें. हा ताम्रपट राजवाड्यांनीं मंडळाच्या शके १८३५ च्या अहवालांत दिला आहे. रोज बारा ब्राह्मणांना जेवावयास घालण्यासाठीं तो गोविंदभट्ट भागवतास दिलेला आहे. ज्या अर्थी ब्राह्मणांची संख्या बारा आहे त्या अर्थी ही व्यवस्था कशेळीच्या कनकादित्य नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या सूर्याच्या देवस्थानाशीं संलग्न असावी असा तर्क होतो; पण ताम्रपटांत तसा स्पष्ट उल्लेख नाहीं. याच ताम्रपटाच्या अखेरीस भोजानंतर पंचाऐंशीं वर्षांनीं कोरलेला मराठींतील लेख आहे. तो शिलाहारांच्या कोणा मांडलिकाचा आहे.

मांडलिकांच्या छोटया शाखा

मुख्य शिलाहार राज्यें मोडलीं तरी त्यांच्या व त्यांच्या मांडलिक छोटया राजांच्या शाखा लहान प्रदेशांवर राज्य करीत राहिलेल्या दिसतात व त्यांची अखेर शेवट शिवाजीनें केली. सिंघण यादवानें कोल्हापूरचें राज्य सन १२१५ च्या सुमारास बुडविलें व सोमेश्वराचें उत्तर कोंकणांतील १२६० त मोडलें. तरी जे बारके संस्थानिक राजे होते [१७] त्यांना जिकण्याचा उद्योग रामचंद्र यादवाला अखेरपर्यन्त चालवावा लागला. त्याच्या सन १३१० मधील पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपटांत [१८] माहीम, खेड व संगमेश्वर येथील राजे त्यानें जिकलें असें म्हटलें आहे. त्यावरून त्या त्या ठिकाणच्या छोटया राजांचा बोध होतो. महिकावतीची बखर यांतूनच यानंतर उगम पावली. मुरूड गांवच्या वसाहतीच्या बखरींत दापोली तालुक्यांतील जालगांवला शैलार-वंशीय जालंधर राजा होता असें विधान आहे त्यावरूनहि हेंच सिद्ध होतें. शिवभारतांत [१९] पालीचा राजा आहे, शृंगारपुरचा आहे, प्रभावळीचा आहे. याचा अर्थ मलिकतुजारनें [२०] व महंमूद गावानानें [२१] १४७० पर्यंत कोंकण बहमनी राज्यातर्फे जिकिलें तरी पुनः तेथें हे छोटे राजे दीडशें वर्षांनंतर जिवंतच होते. राजे बनण्याची ऊर्मि महाराष्ट्रांत स्वयंभूच दिसते.

राजवाडयांचें असमर्थनीय विधान

छोटया राज्यांचा विषय आला म्हणून महिकावतीच्या बखरींतील इतिहासाचा त्रोटक उल्लेख येथें करतों. राजवाडयांनीं या १०८ पानांच्या छापील बखरीवर ११० पानांची दीर्घ टीका केली असली व ती नेहमीप्रमाणें सूचक असली तरी खरी नाहीं. मुळांतच ही बखर म्हणजे आठवणींचे वेगवेगळया काळांत खरडलेले सहा थर आहेत. वेळोवेळीं लिहून ठेवून यांतील आठवणी जतन करणारे त्या त्या जातींचे

१७ Yule: Marco Polo Vol. II p. 230, 302.

१८ Ep. Indica Vol. XXV.

१९ दिवेकरसंपादित प्रत, अ. ३१

२० Briggs Firishta VI. II, pp. 436 ff

२१ Ibid, pp 483 ff

अभिमानी लोक आहेत. हिंदुस्थानांतील बहुतेक ऐतिहासिक लिखाण याच स्वरूपाचें असतें. त्यामुळें साहजिकच त्या हकीकतीस व तिच्या सत्यतेस उणेपणा प्राप्त होतो. तरीहि पण एवढी हकीकत अगत्यानें लिहून ठेवणारे लोक तत्कालीन सुधारणेच्या आघाडीस होते, असें म्हणणें भाग आहे व ही कौतुकाची गोष्ट आहे. कारण अशा बखरी इतर भागांत क्वचितच आढळतात. यांतील हकीकतीच्या मुळाशीं कांहीं सत्य असण्याचा संभव आहे; पण लेखनांत तें इतकें गोंधळांत पडलें आहे कीं, त्याची ऐतिहासिक सरणी लावणें अशक्यप्राय दिसतें. ठाण्यांच्या मुख्य शिलाहारांचें राज्य चालू असतां बाहेरून कोणी येऊन त्या राज्याच्या पश्चिम समुद्रावरील भागांत स्वतंत्र राज्य दमणपासून मुंबई पर्यंत स्थापन करतो, हें राजवाड्यांचें विधान खरें मानणें कठीण आहे. शिलाहारांच्या इतिहासांत माळव्याच्या परमारांचा उल्लेख सांपडतो. कुमारपालाच्या स्वारीचें वर्णन वर केलेंच आहे. अशा स्थितींत मध्येंच दुसरे राजे उमटून कोंकण जिंकतात व तेथें राज्यें स्थापतात, आपापसांत भांडतात, युद्ध करतात, अगदीं स्वतंत्र राजांचा आव आणतात हें तितकेंसें खरें वाटत नाहीं. अशी गोष्ट घडलीच असेल तर ती सन १२०० नंतरच घडलेली असेल. कारण या वेळीं शिलाहार खालावलेले असून देशावर सिंघण यादव प्रबळ झाला होता. अशा वेळीं समुद्रकिनाऱ्यावर मुसलमान नायते राजे, उत्तरेकडून नवसारीचा नागरशा व घाटावरून कोणी बिंब (की भीम) यादव दुबळ्या शिलाहारांच्या राज्यांत एकसमयावच्छेदें घुसून त्यांनीं दंगल माजविली असेल.

लाट किंवा गुजरात यांची छाप

या सुमारास लाट किंवा गुजरातची छाप या प्रदेशावर पडली हें अन्य पुराव्यावरून स्पष्ट होतें. सबंध कोंकणांत शिखरांचीं दगडी देवळें फारच थोडीं बांधलेलीं दिसतात. अंबरनाथाचें देऊळ, रत्नागिरी जिल्ह्यांतील संगमेश्वर येथील कर्णेश्वराचें छोटें देऊळ व देवगडच्या दक्षिणेस समुद्रकांठच्या खडकावर बांधलेलें कुणकेश्वरचें देऊळ, एवढींच आज विद्यमान दिसतात. पण सोपारें, साष्टी, अलिबाग या पट्ट्यांत मोठमोठ्या चांगल्या मूर्तींचा जो खच पडलेला

दिसतो तो पहातां हें कोणा बाहेरच्या सुधारलेल्या जातीचें काम आहे, अशी मनाची खात्री पटते व ही जात गुजरातेकडून आली असावी असा सहजच अंदाज होतो. कारण तिकडे ही कला उत्कर्ष पावली होती. महिकावतीच्या बखरींत पृष्ठ ६४ वर "तुम्ही काल येणें असेल तर आज येणें" असें जें वाक्य आढळतें त्यावरून या म्हणणाऱ्यांच्या गुजराती मुळाचा सुगावा लागतो. या काळाबद्दल मुसलमानी इतिहासाचा आधार अगदी दुबळा ठरतो. कारण तेच या वेळीं स्थिर झाले नव्हते. फिरिष्त्याचा बहमनी राज्याचा वा इतर इतिहास त्रोटक व मधें मधें खिंडार पडल्यासारखा वाचतांनाच भासतो. मलिक काफूरची धाड देवगिरी पासून मदुरेपर्यंत गेली तरी मुसलमानांचें राज्य कोंकण किनाऱ्यावर झालें होतें असें दिसत नाहीं. त्याला आणखी पुरीं दीडशें वर्षें जावीं लागलीं.

फिरिष्त्याचा घोंटाळा

याबाबत एक गोंधळ आमच्या लक्षांत आला आहे व तो वर वर्णिलेल्या वलिपट्टणाबद्दलच आहे. फिरिष्त्याच्या इतिहासांत दुसऱ्या मुहंमदबहमनीच्या काळीं त्यानें वेलंपट्टणवर स्वारी केल्याचें व तेथील राजा नागदेव याला विस्तवांत फेकून मारल्याचें वर्णन आहे. तेथें हें शहर घोडयांच्या व्यापाऱ्यांचें होतें असें म्हटलें आहे. म्हणजे तें समुद्रकिनाऱ्यावर होतें, त्याला तट व दरवाजे होते व मुहंमद बहमनीला तेथून राजाकडून व नागरिकांकडून बराच पैसाहि मिळाला असें म्हटलें आहे. पण हें शहर पूर्व किनाऱ्यावर होतें का पश्चिम किनाऱ्यावर होतें, याबद्दल फिरिष्त्याचा घोंटाळा झालेला दिसतो व तो बहुधा मूळची माहिती अस्पष्ट, चुकीची वाचलेली व स्थलांचीं नांवें फारसी लिपींत लिहितांना चुकलेलीं असल्यामुळें झाला असावा. त्या काळीं म्हणजे सन १३६० च्या सुमारास बहमनी राज्य तेलंगणावर झालेंच नव्हतें. अर्थात् कलबुर्ग्याला येणारे अरबी घोडे पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरावरूनच यत असावे हें उघड होय. कारण कलबुर्गें हें कोंकण किनाऱ्यालाच जवळ व सरळ आहे व तेथें जाणारे घोडे सिंहलद्वीपाला वळसा घालून दीड हजार मैल अधिक प्रवास करून तारवांनीं पूर्व-

Maratha.Exe

किनाऱ्यास जात असतील असें वाटत नाहीं. अर्थात् हें वेलंपट्टण तेलंगणांत शोधणें चुकीचें ठरतें. येथील राजानें मुहंमदासाठीं आणलेले अरबी घोडे अडविले, अशी व्यापाऱ्यांची तक्रार ऐकून मुहंमदानें त्यावर स्वारी केली. हें नगर कलियाणाहून सात दिवसांच्या वाटेवर असल्याचें म्हटलें आहे. पण परत येतांना तो कौलासास आला असें दिलें आहे. ब्रिग्जनें भाषांतर करतांनाहि फिरष्त्याचा तिलुंगण शब्द कायम ठेवला; पण जोनॅथन स्कॉटनें १७९४ सालीं केलेल्या आर्धीच्या भाषांतरांत इतिहासाचें भौगोलिक भान राखून वेलंपट्टण म्हणजे गोवा कीं राजपुरी असा सूचक प्रश्न विचारला आहे. यावरून त्याच्या लक्षांत ही स्वारी कोंकणच्या बाजूची असून तिचा तेलिंगाणच्या इतिहासाशीं कांहीं संबंध नाहीं, हें आलें होतें किंवा त्याच्या फारसी प्रतींतच कांहीं वेगळें मूळ होतें असें ठरतें.

स्वारीची हकीकत दंतकथेसारखी

स्वारीची हकीकत दंतकथेसारखीच आहे.[२२] प्रथम मुहमदाकडे कांहीं घोड्यांचे व्यापारी आले, पण त्यांचे घोडे घेण्यासारखे आढळले नाहींत. तेव्हां त्यानें म्हटलें; असले भिकार घोडे तुम्ही येथें कशाला आणलेत ? त्यावर ते म्हणाले कीं, त्यांनीं पुष्कळ चांगले घोडे आणले होते पण ते वेलंपट्टणच्या विनायकदेवानें बलात्कारानें कमी किमतीला त्यांजजवळून खरेदी केले. व्यापाऱ्यांनीं विनायकदेवाला ते उंची घोडे कलबर्ग्याच्या राजासाठीं असें सांगितलें होतें; पण त्यानें तें ऐकिलें नाहीं. आपणाबद्दल अनादर दाखविणाऱ्या या उद्धट राजाची खोड मोडण्याचा मुहंमदाने निश्चय केला व ही स्वारी केली. सुलतानपुर येथें दहा दिवस मुक्काम करून त्यानें सैन्य गोळा केलें. याच ठिकाणीं त्याला-पूज्य मुहंमद सिराजुद्दिन जुनैदी या साधूचा यशाबद्दल आशीर्वाद मिळाला. नंतर तो निघून कलियाणास आला. तेथें त्यानें आपल्या एका खुषमस्कऱ्याला विचारलें 'वेलंपट्टणला पोंचण्यास किती दिवस लागतील ?' त्यानें उत्तर केलें कीं सध्यांचा वेग पाहतां सहज एक वर्ष लागल! तेव्हां रागावून मुहंमदानें चार हजार स्वारांचें जलद सैन्य

२२ Brigg's Firishta, Vol. II (Cambray) 1909 pp. 301-304

वेगळें काढून त्यासह तो एका आठवड्यांत वेलंपट्टणाजवळ आला. नंतर त्यानें कांहीं तरबेज शिपायांना भिकाऱ्यांचा फाटका वेष घालून घोड्यांचे विक्रेते म्हणून शहरांत जाऊन तेथील अधिकाऱ्याजवळ चोरानें लुटले गेलेले आपण आश्रयार्थ आलेले आहोंत, अशीः तक्रार करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें ते शहराच्या वेशीजवळ जाऊन तेथील रक्षकांस आपणांस आंत घेण्याविषयीं विनवूं लागले. तेव्हां त्या रक्षकांस तें खरें वाटून ते दरवाजे उघडूं लागले. इतक्यांत आघाडीच्या हजार स्वारांनिशीं मुहंमदशहा तेथें येऊन पोंचला. रक्षक सैन्य पाहून घाईनें दरवाजे बंद करण्याचा प्रयत्न करीत असतां मुहंमदानें पुढें घुसून अकस्मात् शहराचा ताबा घेतला व तेथील नागरिकांस मारण्यास सुरुवात केली. यावेळीं विनायकदेव करमणुकींत गुंतला होता. वरील वातमी ऐकून तो भिऊन बालेकिल्ल्यांत जाऊन बसला. त्यावर मुहंमदाने हल्ला चढविला. तेव्हां विनायकदेव एका चोर दरवाजाने पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतां मुहंमदानें त्यास कैद केलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मुहंमदानें त्याला आपल्यापुढें आणून विचारलें कीं "त्याच्यासाठीं आणलेले घोडे विनायकदेवानें कसे घेतले ?" त्यावर उद्धट उत्तर मिळाल्यामुळें मुहंमदाच्या मनांत आरंभीं त्याला जीवदान देण्याचें होतें, तरी आतां त्याचें मत वदलून त्यानें बालेकिल्ल्याच्या बाहेर लाकडाचे ढीग घालून त्यांना आग देण्यास आज्ञा केली. नंतर विनायकदेवाची जीभ कापून त्याला एका मंजनिकेवर बसविलें व तटाच्यावरून त्याला आगींत उडवून दिलें. अशा रीतीनें विनायकदेवाचा अंत झाला. मुहंमदशहानें त्या शहरांत पंधरा दिवस विश्रांति घेतली व मजा केली. नंतर लुटलेली सर्व संपत्ति घेऊन तो परत कलबर्ग्यास येण्यास निघाला.

सारें वर्णन सह्याद्रीच्या आसमंतांतलें

पण तो परत येतांना तुलिंग्यांनीं मोठ्या प्रमाणांत जमून त्याचा मार्ग अडविला व त्याला असा त्रास देण्यास सुरुवात केली कीं, अडचणींतून सुटण्यासाठीं मुहमदशहानें आपले तंबू व इतर बिनलष्करी सामान जाळून टाकण्यास सांगितलें. लुटीपैकीं फक्त सोनेंनाणें व जवाहीर तेवढें बरोबर घेऊन सैन्याची घट्ट मांडणी करून

तो मार्ग क्रमूं लागला. दिवसभर चालून रात्रीच्या मुक्कामांत जाग्रण करून त्यानें आपलें रक्षण केलें. तरीहि चार हजार सैन्यापैकीं फक्त १५०० लोक त्याजजवळ जिवंत राहिले. मुहंमदाला स्वतःलाहि हातावर जखम झाली. या सैन्याच्या हल्ल्याचें, त्या लोकांचें व मार्गाचें जें वर्णन ब्रिग्जनें आपल्या भाषांतरांत दिलें नाहीं, पण अन्यत्र मिळतें तें पाहतां हें वर्णन नंतर एका शतकानंतर मलिक तुजारचा खेळण्याच्या ऊर्फ विशाळगडच्या आसमंतात धुव्वा उडविणाऱ्या लोकांशीं जुळतें. माकडाप्रमाणें हे लोक रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या झाडांवर बसून शरसंधान करीत. त्यांची गर्दी मुंग्या व टोळ यांच्याशीं तुललेली आहे. वेलंपट्टणला पोंचतांना मुहंमदाच्या सैन्यापैकीं घोडेस्वार सपाटीच्या रस्त्यानें आले व पायदळ रानडोंगरांतून जवळच्या रस्त्यानें आलें, असेंहि वर्णन आहे. तें सर्व जमेस धरतां हें वर्णन सह्याद्रीच्या आसमंतांतील आहे, तेलंगणांतील नव्हे, हें कळून येतें. सन १८३२ सालीं फिरिष्त्याची जी आवृत्ति मुंबईस छापण्यांत आली त्यावरून विनायकदेव हें नांव मिळत नसून नागदेव असेंच तें वाचावें लागतें. नागदेव स्वतः राजा नसून शहराचा सुभेदार होता व राजाचा मुलगा होता, असें म्हटलें आहे. त्यावरून या सुमारास त्या प्रदेशांतील अन्य ठिकाणीं, माझ्या मतें नजीकच्या राजापुरास तो राजा राहात असावा. या स्वारीचें वर्ष ब्रिग्जच्या भाषांतरांत हिजरी ७७३ दिलें आहे, तें मुळांत ७६३ आहे; म्हणजे ही स्वारी सन १३६१–६२ सालीं झाली असावी.

अव्वल मुसलमानी काळाचें खरें स्वरूप

एवढ्या विस्तृतपणें ही हकीगत देण्याचें कारण या मधल्या काळांतील तीनशें वर्षांच्या अव्वल मुसलमानी काळाचें खरें स्वरूप श्रोत्यांच्या लक्षांत यावें. आमच्यांतील जे आज इतिहासकार म्हणून समजले जातात ते फक्त तंत्रज्ञ आहेत; म्हणजे त्यांस कांहीं भाषा येतात, शिलालेख, हस्तलिखितें वाचतां येतात आणि त्यावरून ते भांडारकरांनीं आपल्या संस्कृत ज्ञानाचें एक उपांग म्हणून ज्याप्रमाणें दक्षिणचा इतिहास लिहिला त्याचा श्रीगणेशा गिरवीत असतात. नकाशा पुढें ठेवल्याशिवाय, स्थलनिश्चिति झाल्याशिवाय कल्पिलेला इतिहास हा

आंधळचा कोशिंबिरीचा खेळ आहे. स्वतः ब्रिग्जच आपल्या टीपेंत म्हणतो कीं .वरील हकीकतींत आलेलीं कौलास व कल्याण हीं गांवें त्यानें वेलंपट्टण ठरविलेल्या तेलंगणांतील बेलंकोंडा गांवाच्या वाटेवर नाहींत ! पण तरीहि त्याच्या लक्षांत स्कॉटचीं सूचक प्रश्नचिन्हात्मक अक्षरें भरलीं नाहींत. कदाचित् तीं त्याने पाहिलींहि नसतील. रामदेवराव यादवापासून शिवाजीपर्यंतचा इतिहास अशा तऱ्हेनें बराचसा अंधारांत आहे. फिरंगी या किनाऱ्यास आल्यावर त्यांच्या उल्लेखांची मदत इतिहासास होते व इतिहासाचें स्वरूप पालटतें. अस्सल कागदहि जास्त उपलब्ध होतात. इतिहासाच्या मध्ययुगीन स्वरूपास धर्म, पंथ, दैवतें यांचाहि इतिहास उपकारक आहे. उदाहरणार्थ, सूर्याची उपासना व त्याचीं स्वतंत्र देवळें कोंकणांतहि थोडींच आहेत व तीं जास्त कऱ्हाडचांच्या प्रदेशांत आहेत. ही पूजा आली कोठून ? मूर्ती कशा घडविलेल्या आहेत ? आदित्यनाथ असें नांव असणारीं देवळें सर्व ब्राह्मणांच्या पूजेंत नसून कुणबीहि त्यांची पूजा कांहीं ठिकाणीं करतात. आमच्या गांवच्या आख्यायिकेप्रमाणें कनकादित्याची मूर्ति गलबतांतून आली व राजारामशास्त्री भागवतांच्या मतें ती प्रभासपट्टणकडून आली. चित्पावनांची वस्ती मूळ गुहागरापासून चौलपर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्यावर होती. त्याच्याखालीं देवगडापर्यंत कऱ्हाडचांची व त्याच्या दक्षिणेस गौडसारस्वतांची. चौलच्या उत्तरेस कायस्थ व पाठारे क्षत्रिय हेच साक्षर वर्ग होते. मुसलमानी अमदानींत क्षत्रिय मागें पडला व ब्राह्मण पुढें सरला. उदयसुंदरीकथा लिहिणारा सोढ्ढल कायस्थ उत्तम संस्कृतज्ञहि होता.

सत्याची चाड अगदीं नव्हती

हिंदुलोकांत, ब्राह्मणांतहि इतिहासाचें महत्त्व पटलेलें दिसत नाहीं. संख्येचें महत्त्व त्यांना नाहीं. अठराशें सैन्याची ते अठरा अक्षौहिणी लीलेनें बनवितात. अतिशयोक्ति हा त्यांचा अभिमत अलंकार, खोटें लिहिण्यास त्यांस कांहींच दिक्कत वाटलेली दिसत नाहीं. एकच उदाहरण देतों. गोव्याचा कदंब षष्ठदेव दुसरा यानें प्रभासपर्यन्त पलाटण केल्याचें वर दिलें आहे. गणदेवीपर्यन्त तो पोंचल्याचा पुरावाच

आहे; पण त्याच्या प्रशस्तींत त्यानें अंग, कलिंग, मालव, महाराष्ट्र, आंध्र, विंध्य, कांची व केरल, हेच काय[२२] यांखेरीज सिंहल, परिसीक व कनकद्वीप ऊर्फ सुमात्रा जिंकल्याचेंहि लिहिलें आहे. इतर राजांच्या वर्णनांचीहि हीच परिपाठी. यांवरून इतिहास ठरविणें धोक्याचें आहे. यांचे लेखक हे स्तुतिपाठक तोंडपुजे होते, सत्याची चाड त्यांना अगदींच नव्हती.

असो. मी येथें अगदींच डोळ्याआड गेलेल्या या इतिहासाची कांहीं रूपरेषा काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपलें लक्ष तिकडे वेधल्यास माझा हेतु सफल होईल.

२९-१०-१९५९ -- त्र्यंबक शंकर शेजवलकर

२२ Important Inscriptions from Baroda State, Vol. I, p. 69. s'loka 17.

सूचि

अंजुमान, हंजमान (अरबी व्यापारी संघ) २५
अनंतदेव २४, २५;–ताम्रपट २५
अपराजित (शिलाहार) २३; –ताम्रपट १८
अपरादित्य शिलाहार, परळलेख २८
अपरार्क २६;–याज्ञवल्य स्मृतिटीका २७; –वडवल्ली ताम्रपट २६
अमोघवर्ष (राष्ट्रकूट), ब्राह्मणांना-ग्रामदान ८
अयोध्या ६
अरब नावाडी, वसाहती २४
अल्प राजघराणें १९
अवंती (उज्जयिनी) ११;-बाजार १२
अवसर (शिलाहार) २०, २२
अव्वेश्वर २०,२२, २५
असनविरें २१
आंजणेरी ताम्रपट १६
आदित्यनाथ ३६
आंवड २८
आभिर (अहिर) ११
आर्य,–महानद्या ७;–प्राचीन संस्कृति १०;–भाषा ५;–वसाहती ६, ७;–माळवा १०; –हिंदुस्थानांत भ्रमण ६
आळतेकर, प्रा. २३

इंग्रज २१
इतिहासकार–तंत्रज्ञ २५
इंद्रवर्मा, इंद्रस्वामी, इंद्रदत्त १३,१४
इराणी संस्कृति १०

उदयसुंदरी कथा २९, ३६
उल्हास नदी १६

एकसर वीरगळ २८
ऐहोळ शिलाप्रशस्ति १८

कदंब १९,२८;–गूहल २४
कनकादित्य २९, ३६
कर्करोणी घराणें २१
कर्नाटक १०
कऱ्हाडे ब्राह्मण ८, २९, ३६
कलबुर्गा ३२, ३३
कलवाल गांव (मालवण) २३
कलियाण ३३, ३६
कशेळी ताम्रपट २९
कश्मिर २९
काठेवाड ७
कान्हेरी शिलालेख २६
कायस्थ ३६
कालिदास ७, ११, २७
किष्किंधा ६
कुडाळदेसकर आद्यगौड ९
कुमारपाल सोळंखी २८
कूष्मांडी २१
केरल ७, १५, १६
केशीराज २८
कोंकण ७, ३१;–उत्तर, शिलाहार राजे २६;–दक्षिण, मूलस्थान गोकर्ण १९;–इतिहास ५;–काठेवाड दळणवळण २६;–किनारा ३२;–यादवांचें राज्य २८;–केरल साम्य १६;–शब्द ‘महाराष्ट्र’ पूर्व ७
कोंकणी, आर्य भाषा १९
कोल्हापूर २८, ३०
कोसल ६
कोलास ३३, ३६

खारेपाटण २१, २२
खेड ३०

गणदेवी २४
गवहण २१
गुजरात १०;–छाया १०, ३२
गुहागर ३६
गोकर्ण ७
गोदावरी नदी ६

Maratha.Exe

गोमंतक (गोवा) ८, २०, २३, ३३;–कदंब २४
गोविंदभट्ट भागवत २९
गौडसारस्वत ८, ३६

घारे गोरे लोक ९

चकलादार, हरणचंद्र २३
चंद्रगुप्त दुसरा (विक्रमादित्य) ११
चंद्रपूर (चांदोर) २०
चांचे २१
चालुक्य १९, २०, २८
चिकोडी ताम्रपट २३
चिरवलाड विषय १८
चित्पावन,–मातुलकन्यापरिणय ९;–हिरण्यकेशी १०;–वस्ती ३६
चिपळूण शिलालेख २७
चौल २०, २६;–दक्षिण मर्यादा १०

छित्तराज २९;–छित्तुक असुर २६

जगतीपूर २१–२२
जयकेशी (गोवा) २६
जयसिंह (कश्मीर) २७
जाती –भाणांतील १२;–वसाहतकाल ९
जालगांव (दापोली) ३०
जालंधर राजा (शैलार) ३०
जैन-कुमारपाल-चरित्र २८

झिम्मा ५, १४

ठाणें १७
ठाणें (शिलाहार) २३, २४, ३१

तारवें (परदेशी व देशी) जकात २५
तिलंगण, तेलंगण ३२, ३३, ३४, ३५
तेजःकंठ २७
तेलंग, न्या. मू., ताम्रपट २४
त्रिकूट १६;–=माहुली, १७;–पर्वत १४
त्रैकूटक वंश १३, १४

दंतिदुर्ग राष्ट्रकूट १७
दल्लसेन १४
देवगिरी ३२
देवलक्ष्मी २१
देवदासी २२
देवळें, शिखरांचीं ३१
दैवतेतिहासाचा उपयोग ३६
द्वारका ७

धौम्य ६;–आद्यतीर्थावली ७

नवसारी २८
नवाईत, नायते २४;–नवायत अरब २७;–नवायत, नायता २५;–नायते-राजे ३१
नागदेव ३२, ३५
नागरशा (नवसारी) ३१
नागार्जुन २९
नाणेघाट १६
नारायण नंबुद्रीपाद १२
नौवित्तक वासंद (अरब) २५

पंचवटी (नाशिक) ६
पन्हाळा २६;–शिलाहार २३, २४
परमार (माळवा) २८, ३१
प्रभाकर नायक (सांधिविग्रहिक) २८
प्रभावळी राजा ३०
प्रभासपट्टण ७, ३६
पाठारे क्षत्रिय ३६
'पाडा' पदयुक्त ग्रामनामें १०
पारडी कोंकणांत? १४
पारसीक ७
पाली भाषा ७
पालीचा राजा ३०
पितृसावर्ण्य ९
पुरी (राजपुरी) २३;–शिलाहार १७
पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपट ३०
पुलस्त्य ६

फिरंगी ३६

फिरिष्ता ३२, ३३, ३५

बंदरें २१
बस्तर ६
बहमनी राज्य ३०, ३२
बाळशास्त्री जांभेकर २०
बिंब (भीम) यादव ३१
बिलादुरी (अरब प्रवासी) २६
बिलासपूर ६
बेलंकोंडा ३६
बोली, मूळच्या–आर्यबोली बनल्या ८
बौद्ध ७;–धर्म २६;–भिक्षु १८;–लेणीं १८
ब्राह्मण, वसाहती (इ. स. १०५०) ८
ब्रिग्ज् ३५

भद्राचलम् ६
भागवत, राजारामशास्त्री ३६
भांडारकर, देवदत्त २३
भाण, भार्पेत वरचढ १२
भावे, वासुदेवराव १८
भोगशक्ति १६;–ताम्रपट १७
भोज (परमार) २८;–(गोवा) ताम्रपट १९

मणिग्राम २१
मदुरा ३२
मध्यप्रदेश ६
मयूरवर्मा १९
मराठी–आर्य व स्थानिक बोली ५
मरुला, मुरला, मुरल नदी १५, १६
मलबार, चेर राजा २४
मलिक काफूर २७, ३२
मलिक तुजार ३०, ३५
मल्लिकार्जुन २७, २८
मल्लिनाथ, चुकीची टीका २७
मसौदी (अरब प्रवासी) २६
महमुद गवान ३०
महागिरि आहार–माहिरी–माहुली १६, १७
महाड २१
महादेव यादव (देवगिरी) २८
महाभारत ५, ७
महाराष्ट्र १०
महिकावतीची बखर २४, ३०, ३२
मापिले २४
माहीम ३०
मिश्रता, वंशीय व सांस्कृतिक ९
मुम्मुणि २४, २९
मुरवाड १६
मुरल (लोक, देश) १६;–मुरलेश वीरसेन १७
मुरूडची बखर ३०
मुसलमान, आश्रयस्थानें २६;–अमदानी ३६
मुहंमद (बहमनी) ३२, ३४, ३५
मुहंमद सिराजुद्दीन जुनैदी ३३
मूर्ती, खच ३१, ३२
मृच्छकटिक १०, ११
मोरे (जावळी) १८
मौर्य (अशोकवंशीय), पुरी, १८

रघु दिग्विजय ७
रट्टराज २०, २३, २४, २५;–ताम्रपट २०, २१
रण्ण २३
रत्नागिरी १६, २९
राजपुरी १८, ३३
राजवाडे, वि. का. ३०, ३१
राजापूर १९, ३५
राजे बनण्याची ऊर्मी ३०
रामचंद्रपंत अमात्य, साहुकार २५
रामचंद्र यादव ३०, ३६
रामाचा मार्ग ६
रायपूर ६
रायरेश्वर, महाबळेश्वर १९
राष्ट्रकूट १९, २०, २८

लाट देश ८, ३१
लोकगीतें, लोकसाहित्य ५
लोणादित्य देव १५

Maratha.Exe

वडद्गुळें, व्यद्गुळें २१
वडवाभुवं (=घोडयाची जागा) २२
वनवासी १९; –कदंब २६
वलिपट्टण, वेलंपट्टण २०, २२, २५, २९, ३२, ३५; =खारेपाटण २०;–शिलाहार २३; –महादुर्ग २१
वलीवेग २६
वसाहती : वर्ण, जाती, कारूनारू ८
वापरवट २१
विजयादित्य २४
विनायकदेव, अंत ३३, ३४, ३५
विशाळगड ३५
वीरभोज २९
वेश्या, समाजांतील स्थान १३
व्याघ्रसेन १४
शक, पराभव ११; –राज्यें ११; –लाट १०
शवरी नदी ६
शिलाहार ३१; –द. कोंकण १७, १९–२०; –ताम्रपट १९–२०; –तिसरी शाखा २९; –वंशावळ २०; –भादाणें ताम्रपट १५;–मांडलिक? १७, २८;–त्यांचे मांडलिक ३०;–सिंहल संबंध २२
शिवाजी ३०, ३६; –हरिश्चंद्रगड १७
शेजवली (सयापल्ली) २१
शृंगारपूर राजा ३०
श्यामिल कवि, 'पादताडितक' भाण १२
षष्ठदेव (गोवा कदंब) प्रशस्ती ३६; –षष्ठराज, दुसरा २४
संगमेश्वर २६, ३०
सत्याश्रय पुलकेशी १९
सांकलिया, डॉ., उत्खनन १०
सिंघण यादव २८, ३०, ३१
सिंधराज परमार २८
सिंहलद्वीप ६, ७; –भाषा ७
सुखटणकर ६
सुपारें (शूर्पारक) ७
सुरत २८; –उत्तर सीमा १०
सूर्योपासना (कऱ्हाडे) ३६
सोढ्ढल कायस्थ २९, ३६
सोमनाथ २४
सोमेश्वर २८, ३०
स्कॉट ३६
स्थलनिश्चिति, महत्त्व ३५
हरपालदेव, शिलालेख २७;–प्रधान २७
हरिश्चंद्रगड १७
हिट्टाइट १०–११
हिंदु, इतिहासाकडे दुर्लक्ष ३६;–सत्याची चाड नाहीं ३७